

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: **«Політичні взаємовідносини між Римською імперією та
сасанідським Іраном у III ст. н. е.»**

Виконав: студент IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Строй Олександр Олександрович

Керівник: д.і.н., проф.
Сергєєв Іван Павлович

Рецензент: к.і.н., доц.
Литовченко Сергій Дмитрович

Харків – 2021

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1.РИМСЬКО-САСАНІДСЬКІ ВІДНОСИНИ У 224–233 РР.....	20
1.1. Прихід Сасанідів до влади в Ірані.....	20
1.2. Формування римського вектору зовнішньополітичної концепції Ардашира Папакана.....	25
1.3. Перші спроби сасанідської агресії на Заході.....	31
1.4. Римсько-перська війна 230–233 рр.....	37
РОЗДІЛ 2. ПЕРСЬКА ГЕГЕМОНІЯ У ПЕРЕДНІЙ АЗІЇ В 233–260 РР.....	47
2.1. Римська імперія та Іраншахр у період затишшя 233–238 рр.....	47
2.2. Римсько-перська війна 238–244 рр.	52
2.3. Друга та третя війни Шапура з Римом: утвердження перської гегемонії у Передній Азії	68
РОЗДІЛ 3. СТАБІЛІЗАЦІЯ ОБСТАНОВКИ ПРОТЯГОМ 260-Х – 283 РР.	77
3.1. Пальмірська держава: між Римом та Іраншахром.....	77
3.2. Відновлення римської влади на Сході.....	90
РОЗДІЛ 4. ВІДНОВЛЕННЯ РИМСЬКИХ ПОЗИЦІЙ У ПЕРЕДНІЙ АЗІЇ У 283–298 РР.....	100
4.1. Бойові дії протягом 280-х рр.....	100
4.2. Римсько-перська війна 296–298 рр.	108
ВИСНОВКИ	112
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	116
ДОДАТКИ.....	132

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЖА – Авторы жизнеописаний Августов

ВДИ – Вестник древней истории

ПИФК – Проблемы истории, филологии, культуры

АЕ – L'Année épigraphique

САН – The Cambridge Ancient History

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum

CIS – Corpus Inscriptionum Semiticarum

GRBS – Greek, Roman, and Byzantine Studies

IGLS – Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie

IGR – Inscriptions Graecae ad res Romanas pertinentes

Inv – Inventaire des inscriptions de Palmyre

KKZ – Inscription of Kirdir at the Kaaba of Zoroastre

RIC – The Roman Imperial Coinage

SEG – Supplementum Epigraphicum Graecum

SKZ – Inscription of Shapur at the Kaaba of Zoroastre

TAD – Tarih Araştırmaları Dergisi

ВСТУП

Актуальність: період III ст. є ключовим в історії Передньої Азії рубежу античності та середньовіччя, оскільки після падіння Парфянського царства новою домінуючою силою в регіоні стала держава Сасанідів, яка перетворилася на нового суперника Риму за гегемонію на Сході. Ця подія стала поштовхом до суттєвих геополітичних змін у Передній Азії, наслідки яких мали суттєве значення для подальшого розвитку регіону протягом наступних століть.

Прихід Сасанідів до влади в Ірані посприяв різкому зростанню рівня напруженості у близькосхідному регіоні, пов'язаному з більш активною зовнішньою політикою молодого Новоперського царства. Зміна основного супротивника в Передній Азії призвела до фактичного занепаду традиційної римської стратегії на Сході, що змусило імперський уряд шукати нових дієвих засобів для протидії перській експансії. У той же час, в останні роки у світовій історіографії намітився перегляд традиційних уявлень стосовно зовнішньополітичної стратегії перших Сасанідів на Заході, що докорінно змінює усталені погляди на цілий ряд проблем.

Окрім того, суперництво Риму та Іраншахру є прекрасним прикладом традиційного протистояння Заходу і Сходу. Період III ст., як своєрідний рубіж між епохою античності та середніх віків, є першою сходинкою у процесі становлення глобального протистояння двох політико-ідеологічних систем, яке знайде своє яскраве вираження століттям пізніше у протистоянні Рومейського царства та сасанідського Ірану, що стане визначною характеристикою геополітичного положення у Передній Азії протягом усього періоду раннього середньовіччя.

Об'єктом дослідження є політичні взаємовідносини між Римом та сасанідським Іраном у III ст.

Предметом дослідження є військові та дипломатичні контакти між Римською імперією та Іраншахром, а також зовнішньополітичні концепції обох держав стосовно близькосхідного регіону.

Хронологічні межі дослідження представлені наступним чином: нижня хронологічна межа: 224 р. – прихід представників роду Сасанідів до влади в Ірані; верхня хронологічна межа: 298 р. – укладання Нізібіського мирного договору між Римською імперією та Іраншахром.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Близького Сходу, Малої Азії та Кавказу. У окремих випадках виникала необхідність розгляду подій та явищ, які відбувалися на більш ширших просторах: від Західного Середземномор'я до Середньої Азії.

Аналіз джерел: усю наявну джерельну базу дослідження можна розділити на два типи:

1. Писемний;
2. Речовий.

Писемний тип джерел представлено у моєму дослідженні наступними видами:

1. Наративний;
2. Епіграфічний.

Наративний вид джерел складається з наступних підвидів:

1. Анналі;
2. Хроніки;
3. Біографії;
4. Публіцистика;
5. Художня література.

До першого підвиду слід віднести працю Корнелія Тацита (55–120 рр.) «Анналі»¹. Ця робота є одним з найголовніших джерел по історії римсько-парфянських відносин періоду правління династії Юліїв-Клавдіїв. І хоча хронологічно й тематично «Анналі» не торкаються досліджуваної мною теми, однак ця праця містить цінні свідчення, які дозволяють реконструювати бачення римськими інтелектуалами I–II ст. римського вектору зовнішньополітичної стратегії парфянських Аршакідів, що дозволяє провести певні паралелі з аналогічними міркуваннями античних авторів першої половини III ст. стосовно військово-політичних планів Сасанідів на Заході та прослідкувати спадковість міркувань вченої еліти імперії стосовно перманентної «загрози зі Сходу».

Найбільш представленим підвидом наративних джерел є хроніки, серед яких варто відмітити праці Діона Кассія², Геродіана³, Євтропія⁴, Амміана Марцелліна⁵, Агафангела⁶, Мойсея Хоренаці⁷, Зосіма⁸, Іоанна Малали⁹, Петра

¹ Тацит, Корнелий. Анналы // Корнелий Тацит. Сочинения в 2 т. Т. 1. Анналы. Малые произведения. Т. 2. История / Пер. с лат. Отв. ред. С. Л. Утченко. СПб.: Наука, 1993. С. 7–312.

² Дион Кассий. Римская история. Книги LXIV–LXXX / Пер. с древнегреч., под ред., коммент. и статья А. В. Махлаюка. СПб.: Нестор-История, 2011. 456 с.

³ Геродиан. История императорской власти после Марка / Пер. с лат. А. И. Доватура, Н. М. Ботвинника, А. К. Гаврилова, В. С. Дурова, Ю. К. Поплинского, М. В. Скржинской, Н. В. Шебалина. М.: Алетейя, 1995. 280 с.

⁴ Евтропий. Краткая история от основания города // Римские историки IV века / Пер. с лат. Е. В. Дарка, В. С. Соколова. М.: РОССПЭН, 1997. С. 7–73.

⁵ Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского, А. И. Сонни. Под ред. Л. Ю. Лукомского. СПб.: Алетейя, 1994. 558 с.

⁶ Агатангелос. История Армении / Пер. с древнеарм., вступ. статья, и коммент. К. С. Тер-Давтян, С. С. Аревшатяна. Ереван: Наири, 2004. 336 с.

⁷ Моисей Хоренаци. История Армении // История Армении Моисея Хоренского / Пер. Н. О. Эмина. М., 1893. 323 с.

⁸ Зосим. Новая история / Пер., коммент., указатели Н. И. Болгова. Белгород: Изд-во БелГУ, 2010. 344 с.

⁹ Иоанн Малала. Хронография. Книги VII–XII // Мир поздней античности. Документы и материалы. Вып. 7 / Пер. с древнегреч. Отв. ред. Н. Н. Болгов. Белгород: НИУ БелГУ, 2016. 100 с.

Патрикія¹, Іоанна Зонари², а також невідомого нам «Анонімного продовжувача Діона Кассія»³.

Праця Діона Кассія (155/164–230 рр.) «Римська історія» охоплює лише самий початок досліджуваної мною теми – утвердження Ардашира Папакана на іранському престолі. Однак, незважаючи на це, історик подає цінні свідчення про загальний стан римської оборонної системи на Сході у переддень початку збройного протистояння з персами, а також загального внутрішнього положення імперії. Особливе зацікавлення викликають також роздуми автора про військово-стратегічні плани Сасанідів, спрямовані на відновлення Новоперської імперії у межах колишньої держави Ахеменідів.

«Історія імператорської влади після Марка» історика Геродіана (170–240 рр.) є безцінним джерелом з історії протистояння імператора Александра Севера з Ардаширом Папаканом протягом першої третини 230-х рр. Автор доволі детально описує причини та передумови початку першого збройного конфлікту між Римом та Іраншахром, подає яскравий опис самої військової кампанії, намагається проаналізувати її практичні наслідки.

«Бревіарій від заснування Міста» Євтропія (310–370 рр.) вкрай стисло викладає історію імператорського Риму протягом усього періоду мого дослідження, торкаючись також окремих аспектів східної політики імперії.

Праця Амміана Марцелліна (330–400 рр.) «Діяння» дійшла до нашого часу у вкрай фрагментарному вигляді, однак у тих уривках, що збереглися міститься доволі цінна інформація стосовно окремих подій римсько-іранського протистояння у III ст., особливо війн Шапура з Римом 250-х – початку 260-х рр.

¹ Petrus Patricius. *Historiae // Fragmenta Historicorum Graecorum*. Vol. 4 / Ed. C. Müller. Paris, 1851. P. 184–191.

² The History of Zonaras. From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great / Transl. by T. M. Banchich, E. N. Lane. London, New York: Routledge, 2009. 317 p.

³ Анонимный продолжатель Диона Кассия // Симпосий Συμπόσιον
URL: <http://simposium.ru/ru/node/13003> (дата звернення: 12.03.2021)

Праці вірменських істориків Агафангела (V ст.) «Історія навернення вірмен у християнську віру» та Мойсея Хоренаці (410–490 рр.) «Історія Вірменії» містять безцінні відомості про римсько-іранське протистояння у Вірменії, детально висвітлюють боротьбу правителів царства проти сасанідської експансії, а також демонструють загальне геополітичне положення у Закавказзі протягом усього досліджуваного мною періоду. Однак, необхідно враховувати факт свідомої гіперболізації авторами ролі Вірменського царства у протистоянні з персами, а також доволі поверхове знання римської історії (особливо це стосується Мойсея Хоренаці), що проявляється у доволі частій плутанині періодів правління окремих імператорів.

Доволі інформативними виступають праці візантійських авторів. Найбільш повний виклад римської історії подається у «Новій історії» Зосіма (460–520 рр.) та «Хроніці» Іоанна Зонари (1074–1159 рр.). Автори безпосередньо торкаються і подій на східному прикордонні імперії, детально висвітлюють римсько-перське протистояння у III ст., подаючи окремі доволі цінні свідчення, відсутні у інших джерелах.

Окремо варто також виділити працю візантійського дипломата Петра Патрикія (500–565 рр.) «Історичні події», яка дійшла до нас у вигляді окремих фрагментів. Особливу цінність дана робота має при дослідженні питання мирної угоди 298 р. між Римом та Іраншахром, умови якої найповніше збереглися саме у викладі Петра Патрикія.

Наостанок слід згадати про працю «Анонімного продовжувача Діона Кассія». Дата її створення, як і авторство нам достеменно невідомі. Окрім того, праця дійшла до нас у вкрай фрагментарному стані. Однак, незважаючи на низький рівень збереженості роботи, вона містить окремі цікаві свідчення, що стосуються політичної обстановки у містах римського Сходу напередодні та у ході війни з персами у 250-х рр.

До біографій варто віднести збірку «Автори життєписів Августів»¹, праці Аврелія Віктора² та Псевдо-Аврелія Віктора³.

Збірка «Автори життєписів Августів» (кінець III – початок IV ст.) є одним з найголовніших наших джерел з історії римсько-іранських відносин періоду III ст., висвітлюючи події від початку протистояння між двома державами до остаточного утвердження політичної системи домінації при імператорі Діоклетіані у середині 280-х рр. Вказана праця містить доволі змістовні оповіді про найголовніші військові зіткнення між римлянами та персами, дипломатичні перемовини, військово-стратегічні задуми обох сторін тощо. Однак, у тексті присутні деякі серйозні лакуни, до яких потрапили біографії римських імператорів та узурпаторів від Гордіана III до Валеріана (включно). Окрім того, акцентуючи увагу, в першу чергу, на приватному житті правителів імперії, автор (автори?) збірки доволі часто досить вільно інтерпретують події політичної історії Риму, подають сумнівні дані, які не знаходять підтвердження у інших джерелах, а тому при роботі з цією працею потрібен ретельний аналіз поданих у ній свідчень.

Праця Аврелія Віктора (320–390 рр.) «Про Цезарів», а також робота невідомого нам автора «Витяги про життя і звичаї римських імператорів»⁴ охоплюють хронологічно увесь період мого дослідження. В цілому ці дві праці взаємно доповнюють одне одну і подають окремі додаткові свідчення, які стосуються римської політики на Сході протягом III ст.

¹ Авторы жизнеописаний Августов // Властелины Рима: Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / Пер. с лат. С. П. Кондратьева. Под ред. А. И. Доватура. СПб.: Алетейя, 2001. 384 с.

² Аврелий Виктор. О Цезарях / Пер. с лат. В. С. Соколова // ВДИ. 1963. № 4. С. 215–257.

³ Псевдо-Аврелий Виктор. Извлечения о жизни и нравах римских императоров / Пер. с лат. В. С. Соколова // ВДИ. 1964. № 1. С. 227–252.

⁴ Раніше авторство цієї праці приписувалося Аврелію Віктору, однак наразі цей факт піддається сумніву.

До підвиду публіцистичних джерел варто віднести збірку «XII Panegyrici Latini»¹ та лист гаона Шеріра бар-Ханіна до раббі Якова бен-Ніссіма².

Збірка «XII Panegyrici Latini» (кінцева редакція близько 389 р.) представляє собою зібрання із 12 панегіриків римським імператорам від Траяна до Феодосія Великого. Для мого дослідження безумовний інтерес викликають дві похвальні промови (II і III) чиновника Мамертіна, присвячені імператору Максиміану. У них подаються безцінні свідчення щодо східної політики імператора Діоклетіана у другій половині 280-х рр., а саме згадки про заворушення арабського населення на східних кордонах, а також повідомлення про укладання у 287 р. певної мирної угоди між Римом та Іраншахром. Пропагандистський характер цих промов змушує ставитися доволі критично до повідомлених свідчень, однак їх достовірність не викликає серйозних сумнівів, через підтвердження заявлених подій у інших джерелах.

Лист гаона Шеріра бар-Ханіна до раббі Якова бен-Ніссіма (987 р.) містить цікаві свідчення про перську політику правителя Пальміри Септимія Одената. І хоча датування Шеріром бар-Ханіном першого походу пальмірської армії у Месопотамію і викликає певний скепсис, однак сам факт історизму подібної військової акції Одената не викликає сумнівів.

До підвиду художньої літератури варто зарахувати працю «Книга діянь Ардашира сина Папака» («Карнамак»)³ та поему Фірдоусі «Шахнаме»⁴.

«Книга діянь Ардашира сина Папака» (рубіж VI/VII ст.) представляє собою один з найяскравіших представників популярного у пізньосасанідському

¹ Латинские панегирики / Пер. с лат. И. Ю. Шабара // ВДИ. 1996. № 3. С. 210–221; Panegyrici Latini // The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, AD 226–363. A Documentary History / Compiled and ed. by M. H. Dodgeon, S. M. C. Lieu. London, New York: Routledge, 1994. P. 106.

² Iggereth Rav Sherira Gaon // The Roman Eastern Frontier... P. 61–62.

³ Книга деяний Ардашира сына Папака / Транскрипция текста, пер. со среднеперсидского, введение, коммент., глоссарий О. М. Чунаковой. Отв. ред. А. Г. Периханян. М.: Наука, 1987. 163 с.

⁴ Фирдоуси. Шахнаме. Т. 5. От начала царствования Искендера до начала царствования Йездгерда, сына Бехрама Гура / Пер. Ц. Б. Бану-Лахути, В. Г. Берзнева. Отв. ред. А. Н. Болдырев. М.: Наука, 1984. 391 с.

суспільстві жанру історичної белетристики з усіма характерними для нього рисами: поєднання реальних історичних подій та явищ з абсолютно казковими та легендарними сюжетними лініями. Цей твір мав виразне пропагандистське значення, ставлячи за мету підвищення престижу правлячої династії, виводячи її родовід від самих Ахеменідів, зрікаючись будь-яких зв'язків зі своїми безпосередніми попередниками парфянськими Аршакідами. Головним лейтмотивом «Карнамаку» є боротьба першого шахиншаха з роду Сасанідів Ардашира Папакана з останнім парфянським царем Артабаном V та утвердження влади представників нової династії у Ірані. Для мого дослідження безпосереднє зацікавлення викликає відображення у пізньосасанідській традиції походження правлячої династії, а також прямі свідчення стосовно витоків арабської політики Ардашира I.

Поема Фірдоусі (935–1020 рр.) «Шахнаме» є епічним викладом перської історії з найдавніших легендарних часів до арабського завоювання Ірану у VII ст. Значна частина цієї праці присвячена сасанідському періоду історії країни. Подібно до «Карнамаку» поема тісно поєднує реальні історичні події з численними вставками казково-легендарного характеру. Головною метою автора власне і не було висвітлення історії персів у традиційному розумінні, своє завдання Фірдоусі бачив, в першу чергу, у яскравому зображенні окремих людських характерів і образів, тобто художня складова явно домінувала над історичною. Тим не менш, для мого дослідження представляли неабияке зацікавлення роздуми автора про політичну обстановку у Передній Азії у останні роки правління династії Аршакідів, зростання могутності і впливу роду Сасанідів і початок боротьби його представників за владу в Ірані.

Епіграфічний матеріал представлений, в першу чергу, численними латинськими, грецькими та пальмірськими написами, зібраними у цілому ряді різноманітних зводів¹. Дані епіграфіки дають уточнюючі відомості з історії

¹ Corpus inscriptionum Latinarum / Ed. Th. Mommsen et alii. Berolini: Weidmann, 1869–.; Inventaire des Inscriptions de Palmyre. Fasc. 3. La Grande Colonnade / Ed. by J. Cantineau. Beirut: Imprimerie Catholique, 1930. 39 p.; L'Année

римсько-сасанідського протистояння у III ст., а також слугують безцінним джерелом з відображення подій на східних кордонах імперії у римській імператорській пропаганді. Не менше значення мають для мого дослідження й епіграфічні джерела іранського походження. В першу чергу, варто виділити так званий «Напис на Каабі Зороастра» перського шахиншаха Шапура Великого¹. Виконаний з метою увіковічення заслуг видатного правителя, напис коротко повідомляє про основні здобутки політики Шапура, у тому числі й його політики на Заході і протистояння з Римом. Безумовний пропагандистський характер джерела змушує ставитися до нього з вагомою долею критики. Тим не менш, саме «Напис на Каабі Зороастра» Шапура є нашим найголовнішим джерелом з реконструкції римсько-перського протистояння 250-х – початку 260-х рр. Більш другорядне значення мав для мене «Напис на Каабі Зороастра» верховного жреця Картіра², у якому продемонстрований ідеологічний наступ персів на мешканців римського Сходу, виразним проявом якого стала спроба насадження на цих теренах зороастрійського вчення.

Речовий тип джерел складається відповідно з наступних видів:

1. Археологічний;
2. Нумізматичний;
3. Іконографічний.

Археологічний вид джерел представлений знахідками, здійсненими у результаті розкопок колишніх римських прикордонних фортець у Північній Месопотамії, а також споруд оборонного призначення вздовж римсько-перського кордону (укріплена лінія Strata Diocletiana) тощо.

épigraphique: Revue des Publications épigraphiques relatives a l'antiquité romaine. Paris: Presses Universitaires de France, 1895—.

¹ 'Res Gestae Divi Saporis' / Ed. and trans. by A. Maricq // Syria. 1958. Vol. 35. P. 245–60.

² L'inscription de Kartir à la "Ka'bah de Zoroastre" (texte, traduction, commentaire) / Ed. M. L. Chaumont // Journal Asiatique. 1960. Vol. 248. P. 339–380.

Нумізматичний матеріал представлений численними римськими монетними емісіями, представленими у різноманітних спеціалізованих каталогах¹. Монети є чудовим засобом для датування окремих вагомих подій римсько-іранського протистояння, а також матеріалом для безпосереднього відображення імперської пропаганди стосовно власних здобутків у східній політиці. Вагомий рівень політичної заангажованості даного виду джерел змушує ставитися доволі обережно до поданої у ньому інформації.

Іконографічний вид джерел представлений зображеннями на тріумфальних та інвеститурних рельєфах іранських шахиншахів, які демонструють військові та дипломатичні тріумфи останніх, у першу чергу у їхньому протистоянні з Римом. Пропагандистське спрямування подібних монументальних зображень не викликає сумнівів, а тому аналіз приведених ними даних потребує критичного сприйняття.

Історіографічний огляд літератури: один з перших наукових викладів римсько-сасанідських відносин періоду III ст. здійснив німецький дослідник Т. Моммзен у контексті загального розгляду провінцій Риму у імператорську епоху (до правління Діоклетіана включно) у п'ятому томі своєї фундаментальної праці «Римська історія»².

З XX ст., а особливо у його другій половині, проходили активні дослідження загальної історії сасанідського Ірану, які головну увагу акцентували на її політичній складовій, у тому числі і взаємовідносинах з Римом. Серед західних дослідників, у цьому контексті, слід безперечно виділити Р. Н. Фрая, який протягом другої половини XX ст. видав декілька капітальних праць з історії

¹ Catalogue of the Greek coins of Arabia, Mesopotamia and Persia / Ed. by G. F. Hill. London, 1922. 359 p.; The Roman Imperial Coinage. Vol. 4. Part 3 / Ed. by H. Mattingly, E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland. London: Spink and Son Ltd, 1949. 312 p.; The Roman Imperial Coinage. Vol. 5. Part 1 / Ed. by H. Mattingly, P. H. Webb. London: Spink and Son Ltd, 1927. 500 p.

² Моммзен Т. История Рима. Т. 5. Провинции от Цезаря до Диоклетиана / Пер. с нем. Н. А. Машкина. М.: Изд-во иностранной литературы, 1949. 632 с.

Ірану в цілому¹, а також ряд окремих розвідок, присвячених сасанідському періоду його історії².

Доволі активно питання політичної історії Ірану розглядалося у радянській історіографії. Одне з перших капітальних досліджень з цієї проблематики належить перу М. Дьяконова, який присвятив Сасанідам окремий розділ своїх «Нарисів історії давнього Ірану»³. Проте безсумнівного піку радянська школа досліджень ранньосередньовічного Ірану досягла у численних публікаціях ленінградського дослідника В. Луконіна⁴, які, справедливо, були доволі високо оцінені світовою науковою спільнотою. Спираючись на потужну джерельну базу, автор успішно вирішував складні і дискусійні питання ранньосасанідської історії, пов'язані у тому числі і з західною політикою перських шахиншахів. У сучасній російській історіографії серед подібних загальних праць слід видалити роботу С. Дашкова⁵, присвячену розгляду історії Ірану сасанідської доби.

Починаючи з останньої чверті ХХ ст. з'являються більш спеціалізовані дослідження присвячені безпосередньо проблематиці військового протистояння між Римом та Іраншахром. Одним з перших цією темою зайнявся німецький дослідник Е. Кеттенхофен⁶. У наші дні з'явився цілий ряд капітальних праць

¹ Фрай Р. Наследие Ирана / Пер. с англ. В. А. Лившица, Е. В. Зеймаля. М.: Вост. лит., 2002. 463 с.; Frye R. N. The History of Ancient Iran. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1984. 411 p.

² Frye R. N. The Political History of Iran under the Sasanians // The Cambridge History of Ancient Iran. Vol. 3 (1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods / Ed. by E. Yarshater. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. P. 116–180; Frye R. N. The Sassanians // САН. Vol. XII. The Crisis of Empire, A.D. 193–337 / Ed. by A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 461–480.

³ Дьяконов М. М. Очерки истории древнего Ирана. М.: Изд-во восточной литературы, 1961. 444 с.

⁴ Луконин В. Г. Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии // ВДИ. 1969. № 2. С. 20–44; его же. Иран в III веке. Новые материалы и опыт исторической реконструкции. М.: Наука, 1979. 175 с.; его же. Культура сасанидского Ирана. Иран в III–V вв. Очерки по истории культуры. М.: Наука, 1969. 243 с.; его же. Сасанидская держава в III–V вв. // История древнего мира. Упадок древних обществ / Отв. ред. В. Д. Неронова. М.: Наука, 1982. С. 182–204.

⁵ Дашков С. Б. Цари царей – Сасаниды. Иран в III–VII вв. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях. М.: СМИ-АЗИЯ, 2008. 352 с.

⁶ Kettenhofen E. Die römisch-persischen Kriege des 3. Jahrhunderts n. Chr. nach der Inschrift Sāhpuhrs I. an der Ka'be-ye Zartošt (SKZ). Wiesbaden, 1982. 154 S.

виконаних західними дослідниками Б. Дігнас і Е. Вінтером¹, К. Фаррохом², П. Едвеллом³, присвячених питанню римсько-перського протистояння. Окремо варто виділити працю польського дослідника К. Максимюка «Географія римсько-перських війн»⁴, а також написану ним у співавторстві з фінським вченим І. Сівянне роботу «Військова історія Ірану у III ст.»⁵. У сучасній російській історіографії питанням римсько-перського протистояння активно займається псковський дослідник В. Дмитрієв⁶.

У останній час починають з'являтися публікації, присвячені окремим військовим зіткненням між римлянами та персами. Особливо хочеться відмітити розвідки польського вченого Т. Сінчака⁷ та дрогобицького дослідника Я. Тарасюка⁸.

Варто згадати також і цілу плеяду дослідників, які займалися проблематикою «кризи III ст.», приділяючи при цьому увагу також і східній політиці Римської імперії у зазначений період, а саме: А. Альфьольді⁹, В. Д'якова¹, К. Штробеля²,

¹ Dignas B., Winter E. *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 347 p.

² Farrokh K. *Shadows in the Desert. Ancient Persia at War*. Oxford: Osprey Publishing, 2007. 320 p.

³ Edwell P. M. *Between Rome and Persia. The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*. London, New York: Routledge, 2008. 289 p.; Edwell P. *Rome and Persia at War. Imperial Competition and Contact, 193–363 CE*. London, New York: Routledge, 2021. 296 p.

⁴ Maksymiuk K. *Geography of Roman-Iranian Wars. Military Operations of Rome and Sasanian Iran*. Siedlce, 2015. 143 p.

⁵ Syväne I., Maksymiuk K. *The Military History of the Third Century Iran*. Siedlce, 2018. 148 p.

⁶ Дмитриев В. А. «Всадники в сверкающей броне». Военное дело сасанидского Ирана и история римско-персидских войн. СПб.: Петербургское востоковедение, 2008. 368 с.

⁷ Sińczak T. *Pierwsza wojna Cesarstwa Rzymskiego z Persją (230–233) w świetle źródeł rzymskich // Res Militaris. T. 1 / Pod red. D. Waszaka*. Kalisz-Oświęcim, 2013. S. 69–75.

URL: https://www.academia.edu/8851646/Pierwsza_wojna_Cesarstwa_Rzymskiego_z_Persja%C4%85_230_233_w_%C5%9Bwietle_%C5%BAr%C3%B3de%C5%82_rzymskich_w_Res_Militaris_T_I_pod_red_Damiana_Waszaka_Kalisz_O%C5%9Bwi%C4%99cim_2013_s_69_75 (дата звернення: 27.10.2020)

⁸ Тарасюк Я. Перська кампанія Александра Севера // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені І. Я. Франка: Історія. 2018. С. 257–273.

⁹ Alföldi A. *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*. Darmstadt, 1967. 460 S.

Ю. Циркіна³, У. Хартманна⁴. Окремо варто виділити харківського історика І. Сергєєва, який торкався проблематики східного прикордоння Риму, у контексті дослідження сепаратистських рухів усередині імперії у період кризи III ст. на прикладі Пальмірської держави⁵.

Феномен Пальміри у контексті римсько-перського протистояння знайшов відображення у працях І. Шифмана⁶, Б. Накамури⁷, Д. Бургерсдейка⁸.

Загальна стратегія римлян на Сході висвітлюється у працях Е. Люттвака⁹ та Б. Ісаака¹⁰. Римська оборонна мережа на східному прикордонні досліджувалася Ш. Грегори¹¹ та львівським істориком В. Гуменним¹².

¹ Дьяков В. Н. Социальная и политическая борьба в Римской империи в середине III в. // ВДИ. 1961. № 1. С. 84–107.

² Strobel K. Das Imperium Romanum im “3. Jahrhundert”. Modell Einer Historischen Krise? Zur Frage Mentaler Strukturen Breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1993. 408 S.

³ Циркин Ю. Б. «Военная анархия» в Римской империи. СПб.: Нестор-История, 2015. 472 с.

⁴ Hartmann U. The Third-Century “Crisis”. Transl. by K. Umpfenbach // The Encyclopedia of Ancient Battles. Vol. 3 / Ed. by M. Whitby, H. Sidebottom. Chichester, 2017. P. 1047–1067.

⁵ Сергеев И. П. Римская империя в III веке. Проблемы социально-политической истории. Харьков: Майдан, 1999. 223 с.; его же. Рим и Пальмира в III веке н. э. // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна: Історія. 2001. № 526. Вип. 33. С. 21–30.

⁶ Шифман И. Ш. Сирийское общество эпохи принципата (I–III вв. н. э.). М.: Наука, 1977. 311 с.

⁷ Nakamura B. Palmyra and the Roman East // GRBS. 1993. Vol. 34. P. 133–150.

⁸ Burgersdijk D. Rome en Palmyra in de crisis van de derde eeuw n. Chr. // Phoenix. 2007. Vol. 53 (1). P. 5–23.

⁹ Luttwak E. N. The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century CE to the Third. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2016. 276 p.

¹⁰ Isaac B. The Limits of Empire. The Roman Army in the East. Oxford: Clarendon Press, 2000. 510 p.

¹¹ Gregory Sh. Roman Military Architecture on the Eastern Frontier. In 3 vol. Vol. 2. Amsterdam: Hakkert, 1996. 457 p.

¹² Гуменний В. Л. Східне прикордоння і зовнішня політика Риму у II – на початку III ст. н. е.: стан і перспективи археологічних досліджень // Вісник ін-ту археології Львівського ун-ту. 2016. Вип. 11. С. 36–48; його ж. Р. Eurphr. і окремі проблеми римської військової присутності на території Сирії впродовж першої половини III ст. н. е. // История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25–26 октября 2018 г.). Харьков, 2018. С. 24–27.

Питання репрезентації власних досягнень (у тому числі у ході військового протистояння) у політичній пропаганді обох сторін досліджувалося Г. Херманном¹, Д. Левіт-Тавіл², М. Пічіном³, П. Дирлагою⁴, Е. Шаваребі⁵.

Метою дослідження є реконструкція політичних взаємовідносин між Римською імперією та сасанідським Іраном.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання ряду **завдань**, таких як:

1. аналіз зовнішньополітичних стратегій обох держав;
2. дослідження дипломатичних та військових контактів між ними;
3. аналіз еволюції римської оборонної мережі на Сході протягом III ст.;
4. визначення місця та ролі інших прикордонних державних утворень та народів на перебіг римсько-перської боротьби;
5. відображення подій на римсько-іранському прикордонні у імперській пропаганді обох сторін;
6. наслідки політичного протистояння між Римською імперією та Іраншахром на подальший хід взаємовідносин двох держав-гегемонів у Передній Азії.

Методологія дослідження: основоположним принципом дипломної роботи є принцип історизму, за яким досліджувана проблема розглядалася у контексті її поступального розвитку та еволюції з урахуванням конкретної політичної

¹ Herrmann G. The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur: Part 3. Bishapur I, The Investiture/Triumph of Shapur I?; Bishapur II, Triumph of Shapur I; and Sarab-i Bahram, Bahram II enthroned; The Rock Relief at Tang-i Qandil. Berlin, 1983. 36 p.

² Levit-Tawil D. The Sasanian Rock Relief at Darabgird – A Re-Evaluation // Journal of Near Eastern Studies. 1992. Vol. 51. № 3. P. 161–180.

³ Peachin M. Roman Imperial Titulature and Chronology, A.D. 235–284. Amsterdam: J. C. Gieben Publisher, 1990. 515 p.

⁴ Dyrłaga P. Tytułatura cesarzy rzymskich a idea zwycięstw nad Partami i Persami w latach 235–284 // Prace Historyczne. 2009. T. 136. S. 9–22.

⁵ Шавареби Э. К датировке рельефных изображений Ардашира I // Stratum plus. Археология и культурная антропология. 2012. № 4. С. 55–64; Shavarebi E. Roman ‘Soldatenkaiser’ on the Triumphal Rock Reliefs of Shāpūr I – A Reassessment // Historia I Świat. 2015. Nr. 4. P. 47–63.

обстановки, яка склалася у Передній Азії у III ст. Окрім того, при роботі я керувався принципами об'єктивності, системності та критичного аналізу. Працюючи над досліджуваною темою, я намагався, у межах можливого, ставитися безпристрасно до розглянутих питань та проблем, не допускаючи впливу моїх власних вподобань чи антипатії на хід роботи. Розглянуті мною події та явища досліджувалися у тісному зв'язку з оточуючою їх соціально-політичною дійсністю. При роботі з джерельною базою враховувалася її політична заангажованість або пропагандистська спрямованість (у різних масштабах для кожного окремого джерела), а тому обробка отриманих даних потребувала ретельного критичного аналізу з'ясованих свідчень.

Методи дослідження: у ході роботи мною використовувався широкий спектр як загальнонаукових, так і спеціально-історичні методи. До загальнонаукових слід віднести: методи опису, аналізу, синтезу, індукції та дедукції. До спеціально-історичних відносяться: історико-системний, історико-генетичний, порівняльно-історичний та метод періодизації.

Наукова новизна: у дипломній роботі було детально розглянуто римсько-перські відносини протягом 224–298 рр., з урахуваннях усіх новітніх наукових досягнень; розроблено власну періодизацію розвитку та еволюції римсько-перського протистояння у Передній Азії; запропоновано власний погляд на формування західного вектору зовнішньополітичної концепції перших Сасанідів; доповнено та уточнено хід бойових дій між Ардаширом Папаканом та антисасанідською коаліцією у кінці 220-х рр.; запропоновано власний погляд на причини поразки північного угруповання римської армії під час перського походу Александра Севера 230–233 рр.; уточнено обставини загибелі імператорів Гордіана III (244 р.), Кара (283 р.) та Нумеріана (284 р.) під час їхніх експедицій на Схід; зроблено спробу реконструювати еволюцію військово-стратегічних планів правителів Пальміри протягом 260-х – початку 270-х рр.

Апробація результатів дослідження була представлена автором під час роботи наступних наукових конференцій, семінарів та гуртків: IX Всеукраїнська наукова конференція «Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledge in the 21st century» (Харків, 2020); 73-тя Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки» (Харків, 2020); Міжнародна студентська наукова конференція «Наука сьогодення: від досліджень до стратегічних рішень» (Івано-Франківськ, 2020); засідання студентського наукового гуртка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків «AD FONTES!» Аспекти зовнішньої політики Персидської імперії в період правління Ахеменідів та Сасанідів» (Харків, 2020); науковий семінар молодих вчених «Війни та військові протистояння у контексті античної та середньовічної епох» (Харків, 2021); 74-та Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки» (Харків, 2021).

За темою дипломної роботи було виконано чотири публікації (тез та матеріалів конференцій)¹.

¹ Повний перелік наукових публікацій автора дивись у Додатку 1.

РОЗДІЛ 1.РИМСЬКО-САСАНІДСЬКІ ВІДНОСИНИ У 224–233 РР.

Понад три століття (з першої половини I ст. до н. е. до початку III ст. н. е.) геополітична картина Передньої Азії визначалася позиціями двох великих держав – Риму та Парфії, які розділили цей регіон на сфери впливу¹. Тривале політичне протистояння між ними, яке раз у раз виливалося у масштабні військові конфлікти, стало вирішальним чинником формування всієї східної політики Римської республіки/імперії в означений проміжок часу. Кожна зі сторін виявилася нездатною покінчити з суперником одним ударом, що посприяло веденню затяжної війни на виснаження. На початок III ст. ослаблена тривалою боротьбою з Римом Парфія представляла собою «колоса на глиняних ногах», який потребував одного міцного поштовху зсередини, щоб остаточно впасти.

1.1. Прихід Сасанідів до влади в Ірані

Від самого початку свого існування Парфянське царство представляло собою доволі специфічний державний механізм. Поруч з сатрапіями, на чолі яких стояли царські намісники, існував цілий ряд державних утворень (царств), які перебували в різних ступенях залежності від уряду в Ктезифоні. Існуюча політична система повністю залежала від рівня могутності центрального керівництва: у разі послаблення позицій правлячого монарха, всередині держави одразу починалися династійні заворушення та сепаратистські рухи.

Ситуація значно ускладнилася з початком протистояння Парфії з Римом, яке одразу ж набуло характер жорсткої перманентної конфронтації у формі війни

¹ Юстин. XLI, 1; Страбон. XI, 9, 2.

на виснаження. Активна підтримка римським керівництвом сепаратистських рухів усередині Парфянського царства, втручання у династійні справи Аршакідів, намагання поширити свій вплив на Кавказі та в Північній Месопотамії загострювало зовнішньополітичне становище Парфії. Падіння військової могутності Аршакідів у II – на початку III ст. підтверджують масштабні вторгнення у Месопотамію імператорів Траяна, Луція Вера, Септимія Севера та Каракалли. Окрім величезних матеріальних збитків Парфія стрімко втрачала свій моральний авторитет серед представників периферійних народів царства, для яких характер взаємовідносин Ктезифону з Римом мав вагоме значення в формуванні їх відношення до власного «сюзерена»¹. Серйозного удару парфянській економіці завдало згасання караванної торгівлі з країнами Сходу², швидкими темпами деградувала фінансова сфера³. На фоні політичної анархії й економічної розрухи в Парфянському царстві у якісно іншому (виграшному) положенні виглядало царство Парс, де до влади на початку III ст. прийшла нова династія – Сасанідів.

Після падіння держави Ахеменідів й утворення на її колишніх теренах спочатку елліністичних монархій, а згодом Парфянського царства територія Парсу перетворилася на своєрідну периферію цих державних утворень, ключові центри яких перемістилися у Месопотамію. Виразною стала явна поляризація Межиріччя з його високим культурним й соціально-політичним рівнем розвитку та Парсом, якого майже не торкалися жодні нові політичні та економічні віяння, через що цей регіон залишався в своїй основі більш традиційним⁴.

¹ Dabrowa E. P. *The Parthian Kingship // Concepts of Kingship in Antiquity / Ed. by G. B. Lanfranchi, R. Rollinger. Padova, 2010. P. 129.*

² Бокщанин А. Г. *Парфия и Рим. В 2 ч. Ч. 2. Система политического дуализма в Передней Азии. М.: Изд-во МГУ, 1966. С. 285.*

³ Массон М. Е. *Новые данные по истории Парфии // ВДИ. 1950. № 3. С. 53.*

⁴ Новиков С. В. *Юго-Западный Иран в античное время (от Александра Македонского до Ардашира I). М.: Изд-во МГУ, 1989. С. 5.*

Місцеві правителі (фратараки, а згодом царі) карбували власні монети, аналіз зображень та написів з яких свідчить про збереження традиційних ахеменідських звичаїв та традицій у середовищі перської еліти парфянської доби¹. Так само як і ряд інших автономних державних утворень у складі аршакідського царства Парс міг проводити цілком самостійну політику, межі якої значно розширювалися у періоди кризи центральної влади у Ктезифоні. На кінець II – початок III ст. влада парфянських царів над периферійними царствами стає по суті номінальною. Доволі точно внутрішньополітичну ситуацію у Парфянському царстві зобразив Фірдоусі, який чітко вказує на існування великої кількості «удільних» володінь й фактичну відсутність єдиної центральної влади². У цей час на політичну арену Парсу й виходять представники роду Сасанідів.

Питання походження й початкової генеалогії Сасанідів є вкрай дискусійним, оскільки наявні джерела, які були створені після захоплення ними влади в Ірані, зазнали цілеспрямованої ідеологічної обробки з метою легалізації права нової династії на владу. Найяскравішим прикладом сасанідського міфу про власне походження є «Книга діянь Ардашира сина Папака», де батько першого царя Новоперського царства Сасан оголошується представником царського роду Ахеменідів³. Подальший хід подій від народження Ардашира до початку боротьби з парфянським царем Артабаном V розвивається у традиційному легендарному руслі⁴, де реальні історичні події та особистості тісно переплітаються з авторськими вигадками та свідомим перекрученням фактів на користь новопосталої династії. Цієї ж версії притримувалися й чимало інших перських, а згодом і арабських авторів, які слідували у руслі офіційної

¹ Дьяконов М. М. Указ. соч. С. 257; Луконин В. Г. Культура сасанидского Ирана... С. 27.

² Фирдоуси. Шахнаме. Ашканиды. [Начало сказа об Ашканидах]. Стк. 3980–3987. Хоча автор характеризує подібним чином увесь період парфянської історії, більш доречним такий опис здається для характеристики останніх десятиліть існування царства Аршакідів.

³ Книга деяний Ардашира сына Папака. I, 6.

⁴ Дослідники знаходять чимало паралелей між походженнями Арташира та засновниками попередніх царських династій Ірану – Кіром II і Аршаком, дивись: Фрай Р. Наследие Ирана... С. 284.

сасанідської історіографії¹. У дещо модернізованому вигляді вона з'явилася й у джерелах західного походження².

Більш достовірну версію походження роду Сасанідів подає у своїй праці арабський історик Табарі: згідно з нею, Сасан був володарем невеликої області неподалік від Істахру, його сином був Папак, який був батьком майбутнього царя Ардашира. Матір Папака (дружина Сасана) належала до царського роду Базрангідів, який правив у тогочасному Істахрі³. Саме з цього невеликого володіння й розпочалася поступова експансія роду Сасанідів на весь Парс. Папаку і його старшому сину Шапуру вдалося захопити Істахр, змістивши місцеву династію Базрангідів; В. Г. Луконін, на основі аналізу напису писця Апсая з Бішапуру, датує цю подію 209 р.⁴ Дані сирійської «Хроніки Арбели» дозволили дослідникам висловити припущення, що приблизно в цей же час Сасаніди зробили першу спробу збройного виступу проти парфянського панування, яка, тим не менш, зазнала невдачі⁵. Ймовірність виступу Папака/Шапура проти Аршакідів, на мою думку, є цілком можливою: його провал дещо загальмував амбітні плани роду Сасанідів, який зосередився на остаточному підкоренні усього Парсу, з метою розширення власної матеріальної й територіальної бази, а також залучення додаткових

¹ Луконин В. Г. Примечания // Фирдоуси. Шахнаме... С. 357. Прим. 4011.

² Агафий Миринейский. II, 27.

³ The History of al-Tabari. Vol. V. The Sasanids, the Byzantines, the Lakmids, and Yemen / Transl. by C. E. Bosworth. Ed. by I. Abbas, C. E. Bosworth, F. Rosenthal, E. K. Rowson, E. Yarshatter. New York: State University of New York Press, 1999. P. 2–5. Більш детально питання походження сасанідської династії дивись: Macuch M. Ardashir's Genealogy Revisited // Iran Nameh. 2014. Vol. 29 (2). P. 80–94; Olbrycht M. J. Dynastic Connections in the Arsacid Empire and the Origins of the House of Sāsān // The Parthian and Early Sasanian Empires: Adaptation and Expansion / Ed. by V. S. Curtis, E. Pendleton, T. Daryaee, M. Alram. Oxbow Books, 2016. P. 23–35.

⁴ Ghirshman R. Inscription du monument de Chapour I-er a Chapour // Revue des Arts Asiatiques. 1936. Vol. X. Pl. XLIV; Луконин В. Г. Культура сасанидского Ирана... С. 28.

⁵ The Chronicle of Arbela // Corpus Scriptorum Orientalium. Scriptores Syri. Tomus 200 / Transl. by P. Kawerau, eng. transl. by T. Kröll. Lovanii, 1985.

URL: <https://ru.scribd.com/document/289639148/The-Chronicle-of-Arbela> (дата звернення: 17.10.2020);

Frye R. The Political History of Iran... P. 118; Мирзоев Е. Б. Шапур I. Триумф над Римом. СПб.: Нестор-История, 2016. С. 11.

мобілізаційних ресурсів, що значно посилювало шанси на успішне протистояння з Парфією у майбутньому. У той же час, Аршакіди не зуміли повністю подолати сепаратистські настрої у Парсі, через нову внутрішню династійну кризу й чергове римське вторгнення у Месопотамію.

Сасаніди в повній мірі скористалися наданим їм десятиліттям спокою. Син Папака Ардашир, який прийшов до влади у 211/212 рр., після короткочасної міжусобної боротьби зі старшим братом Шапуром¹, зумів остаточно підкорити увесь Парс. Об'єднана під його керівництвом коаліція іранських й месопотамських царків кинула новий виклик Аршакідам. Підтримка Ардашира з боку найповажніших перських, а також окремих парфянських родів, які стали надійною опорою його влади², зіграла ключову роль в перемозі над парфянами. У 223 р. з падінням Селевкії було покінчено з аршакідським пануванням у Месопотамії; вирішальна ж битва відбулася 28 квітня 224 р. на рівнині Хорміздакан, де парфянський цар Артабан V зазнав нищівної поразки і загинув³. З коронацією Ардашира у 226 р. становлення сасанідської династії в Ірані офіційно завершилося. Відтоді настав період зовнішньої експансії перських шахиншахів, одним з ключових векторів якої став західний – у бік східних володінь Римської імперії.

Окремо варто відмітити реакцію Риму на події, що відбувалися у Ірані протягом другої половини 210-х – першої половини 220-х рр. Після походу Каракалли у Месопотамію й невдалого протистояння імператора Макріна з царем Артабаном V Римська держава на певний час була змушена відмовитися від проведення активної зовнішньої політики як на Сході, так і на Заході. Правління неврівноваженого імператора Геліогабала, а згодом прихід до влади малолітнього Александра Севера не дозволили Риму скористатися вдалою

¹ Daryae T. Ardaxšīr and the Sasanians Rise to Power // *Anabasis. Studia Classica et Orientalia*. 2010. № 1. P. 250.

² Мишин Д. Е. Государство Ардашира I Папакана и его опоры // *Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история*. 2009. № 2. С. 35.

³ Hartmann U. The Rise of Sasanids and the Battle of Hormizdagan, 224 / Transl. by K. Umpfenbach // *The Encyclopedia of Ancient Battles*. Vol. 3. Ed. by M. Whitby, H. Sidebottom. Chichester, 2017. P. 1044.

нагодою втрутитися у конфлікт між Аршакідами і Сасанідами, завдяки чому останні зуміли без жодного зовнішнього втручання розгромити своїх опонентів і без проблем утвердитися на їх місці, у якості нової домінуючої сили в передньоазійському регіоні. Замість роздробленого Парфянського царства суперником Риму на Сході стала молода більш централізована перська держава з явно імперськими амбіціями.

1.2. Формування римського вектору зовнішньополітичної концепції Ардашира Папакана

Утвердившись на іранському престолі, Ардашир певний час мав присвятити укріпленню своєї влади на теренах колишнього Парфянського царства. Головним завданням нового монарха було перетворення роздробленої на автономні «уділи» держави у єдине централізоване царство. Процес централізації відбувався поступово, оскільки знатні перські та парфянські роди, які підтримали Ардашира у вирішальний момент його протистояння з парфянами, не збиралися позбуватися своїх автономних прав, з чим мав рахуватися новий монарх. Це ж стосувалося й окремих районів на сході Ірану (Мерву, Керману і Сакастану), які підкорилися новій владі добровільно, визнавши свою залежність від сасанідського уряду¹. У 227 р. Ардашир зумів підкорити Мекран, Сістан та Горган, децю згодом його влада розширилася на Балх, Маргіану та Хорезм². Особистість безумовно харизматична, Ардашир успішно орієнтувався в оточуючій його політичній обстановці, застосовуючи, де потрібно силу, а де – дипломатичні засоби³.

¹ Луконин В. Г. Культура сасанидского Ирана... С. 39.

² Farrokhi K. Op. cit. P. 183.

³ Бойс М. Зороастрийцы: верования и обычаи / Пер. с англ. И. М. Стеблин-Каменского. М.: Наука, 1988. С. 124; Мурадова Ш. С. Ардашир – харизматический лидер? // Древний мир: История и археология: Труды

Утвердження сасанідської влади на широких теренах Ірану та частини Середньої Азії дозволило Ардаширу звернути погляд на Захід. Питання формування римського вектору сасанідської політики потребує, на мій погляд, особливої уваги.

У сучасній історіографії домінантною є думка про те, що вже за Ардашира I зовнішня політика Ірану була спрямована на повернення Новоперського царства у територіальні межі колишньої ахеменідської імперії, як на сході, так і на заході. В останньому випадку це означало війну з Римом за повернення колишніх перських володінь у Східному Середземномор'ї та на території Малої Азії. Такі амбітні плани приписувалися першим Сасанідам ще античними авторами¹. Це твердження широко розповсюджене і у сучасній історіографії². На мою думку, дане положення потребує суттєвого уточнення.

Деякі дослідники у своїх публікаціях вже приділяли увагу окремим аспектам цього питання. Е. Яршатер звернув увагу на те, що задекларовані Ардаширом ідеї реставрації Перської імперії (за зразком ахеменідської), а також боротьба за включення у її склад територій, підконтрольних на той час Риму, є не якимсь оригінальним політичним кроком першого сасанідського царя, а банальним продовженням політики Аршакідів, які позиціонували себе, як наступників Ахеменідів, що сприяло утвердженню у їх зовнішньополітичній доктрині окремого пункту – протистояння з Римом за спірні (колишні перські) території у Месопотамії та Східному Середземномор'ї³. І хоча окремі твердження

Международной научной конференции «Дьяконовские чтения» кафедры истории древнего мира и средних веков им. проф. В. Ф. Семенова МПГУ (3 декабря 2016 г.) / Отв. ред. Н. И. Винокуров. М.: Изд-во МПГУ, 2017. С. 47–51.

¹ Дион Кассий. LXXX, 4; Геродиан. VI, 2, 2.

² Моммзен Т. Указ. соч. С. 378; Frye R. N. The History of Ancient Iran... P. 293; Campbell B. The Severan Dynasty // САН. Vol. XII. The Crisis of Empire, A.D. 193–337 / Ed. by A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 25; Дашков С. Б. Указ. соч. С. 59. Варто однак зазначити, що Р. Фрай у більш пізніх працях відмовився від визнання за Сасанідами планів по реставрації кордонів держави Ахеменідів, дивись: Frye R. N. The Sassanians... P. 469.

³ Yarshater E. Were the Sasanians Heirs to the Achaemenids? // La Persia nel Medioevo. Atti del Convegno di Roma, 31 marzo – 5 aprile 1970. Roma, 1971. P. 525.

Е. Яршатера щодо місця ахеменідської традиції в сасанідську епоху зазнали справедливої критики з боку наукової спільноти¹, тим не менш його характеристика політики перших Сасанідів по відношенню до Риму у контексті традиційної перської імперської доктрини здається цілком прийнятною. Б. Дігнас і Е. Вінтер також відмічають певну спорідненість політики Ардашира по відношенню до Риму з політикою Аршакідів, проте обмежують її першими роками його царювання, оскільки подальший його курс створив реальну загрозу східним володінням імперії².

Одразу варто зазначити, що активне використання парфянами «ахеменідського спадку» у своїх зовнішньополітичних цілях, що в першу чергу стосується політики по відношенню до Риму не викликає жодних заперечень: це питання детально було розглянуто у ряді публікацій польським дослідником Й. Вольським³. Головне питання полягає у тому, чи вкладали Аршакіди у гучномовні пафосні тиради про повернення колишніх перських сатрапій у Східному Середземномор'ї до складу Парфянського царства якісь реальні плани щодо можливого збройного протистояння з Римом за ці території?

К. Г. Циглер відмічав, що держава Аршакідів не мала амбіцій світового масштабу, які були характерні для римської пропаганди та ідеології, у її наміри ніколи не входило повне знищення Риму, а їх територіальні претензії, обмежені східносередземноморськими теренами, були навіть значно менші, ніж у їх наступників Сасанідів⁴. Однак порівняння вимог парфянського царя

¹ Shahbazi A. Sh. Early Sasanians' Claim to Achaemenid Heritage // *Nāme-ye Irān-e Bāstān*. 2001. Vol. 1. № 1. P. 66–69.

² Dignas B., Winter E. Op. cit. P. 18.

³ Wolski J. Les Achéménides et les Arsacides. Contribution à l'histoire de la formation des traditions iraniennes // *Syria*. 1966. Vol. 43. P. 65–89; Wolski J. Iran und Rom. Versuch einer historischen Wertung der gegenseitigen Beziehungen // *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. Principat. Politische Geschichte. Bd. II. 9. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter & Co, 1976. S. 195–214; Wolski J. Die Parther und ihre Beziehungen zur griechisch-römischen Kultur // *Klio*. 1983. Vol. 65. S. 137–149.

⁴ Ziegler K. H. Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Wiesbaden, 1964. S. 86.

Артабана III до імператора Тіберія¹ показує їх повну ідентичність відповідним претензіям Ардашира Папакана до Александра Севера².

На мою думку, конкретні плани стосовно можливої експансії на Захід, до самого узбережжя Середземного моря могли існувати у середовищі парфянських можновладців на піці могутності держави Аршакідів у середині 50-х рр. – на початку другої половини I ст. до н. е. Однак усвідомлення неможливості остаточно покінчити з римською владою на Сході, а також постійні внутрішньо династійні уособиці й сепаратизм окремих сатрапій унеможлилювали широкомасштабні експансіоністські плани агресії у бік Східного Середземномор'я³. Усе це змушує розглядати подібні заяви з боку парфян (починаючи з кінця I ст. до н. е.) як гучний пропагандистський крок, а не реально декларований курс на відвоювання східносередземноморських територій Римської імперії. Більш реалістично виглядає припущення Й. Вольського про існування у Аршакідів так званого «малого» варіанту зовнішньополітичної програми⁴, спрямованого на забезпечення власного контролю над ключовими царствами Верхньої Месопотамії та Вірменією. Цей проект був цілком прийнятним для Парфії, оскільки контроль над вищезазначеними територіями давав їй змогу суттєво впливати на обстановку у Передній Азії та на Близькому Сході (з різним ступенем ефективності у різні періоди) протягом останніх двох століть її існування, що, безсумнівно, було значно більш ефективнішим за політику прямої експансії вглиб римських володінь на Сході.

¹ Тацит. Анналы. VI, 31.

² Геродиан. VI, 4, 5.

³ Факт відсутності у Парфії з кінця I ст. н. е. конкретних експансіоністських планів щодо римських володінь у Східному Середземномор'ї підкреслив у своєму дисертаційному дослідженні В. Гуменний: Гуменний В. Л. Римська імперія і Парфія: Політичні та військові контакти (кінець I ст. до н. е. – початок III ст. н. е.): дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2018. С. 136.

⁴ Wolski J. Les Achéménides et les Arsacides... P. 65–89.

Дещо аналогічне цілком могло мати місце й у першій третині III ст. у середовищі перської еліти сасанідської держави. Ардашир Папакан мав перед собою, у якості чудового взірця, римсько-парфянські відносини, ключовим наслідком яких стало поступове згасання аршакідської монархії, через неспроможність останньої вести перманентну війну на виснаження з таким потужним суперником як Рим. Головними перепонами для парфян були: невирішеність династійного питання й існування широкої автономії для окремих областей, що було живильним середовищем для сепаратистських настроїв. Ардаширу вдалося, якщо не повністю централізувати створену ним державу, то хоча б заручитися більш-менш надійною підтримкою найвпливовіших родів окремих шахрів, що входили до складу сасанідського Ірану. На цьому етапі також ще не могло виникнути династійних протиріч, оскільки шахиншах твердо тримав владу у своїх руках, його старший брат загинув, а сини були радше опорою батькові, аніж його ймовірними політичними конкурентами.

Зважаючи на таку сприятливу внутрішню обстановку у країні, Ардашир міг спокійно зосередити основну увагу на своєму західному кордоні. Варто відзначити, що, безсумнівно, перси знали про тяжке внутрішнє положення Римської держави, яке дісталось у спадок юному Александру Северу від імператора Геліогабала, й могли трактувати невтручання Риму у боротьбу між Сасанідами та Аршакідами, як прояв слабкості й нездатності імперії на цей момент вести активну зовнішню політику. Така ситуація могла здатися найоптимальнішим варіантом для активізації сасанідської експансії у західному напрямку.

Проте варто зазначити, що навряд чи у цей час Ардашир міг реально будувати плани щодо окупації римських провінцій у Східному Середземномор'ї, оскільки незважаючи на сприятливі обставини, Рим продовжував залишатися могутньою державою, яка могла відповісти на тимчасові невдачі могутніми контрударами, найяскравішим прикладом чого

була римсько-парфянська війна Луція Вера. Тому, на мою думку, головними намірами Ардашира було проведення так званої «розвідки боєм», яка полягала у нанесенні ряду точних ударів вздовж римсько-іранського кордону по Євфрату та в районі Вірменії, головна мета яких полягала у перевірці готовності римлян відповісти на агресивні дії сусідів та в зайнятті вигідних стратегічних пунктів, які перебували під контролем римлян, або у сфері їх впливу. У разі пасивності римлян, або їх військового розгрому, можливо, існував план більш широкої експансіоністської політики, який би охоплював території від Євфрату до середземноморського узбережжя та до кордонів Малої Азії.

Більш критично сприймає територіальні претензії Ардашира П. Едвелл, який характеризує їх як чисто «риторичні» (декларативні), головною метою яких був пропагандистський ефект, тому мова йде скоріш про один з ефективних засобів тиску на римську владу, а не реальні наміри проведення такої широкої експансіоністської політики¹. На мою думку, повністю відкидати можливості існування у Ардашира більш глобальних стратегічних задумів не варто, однак для періоду кінця 220-х рр. вони ні в якому разі не могли займати чільного місця серед реальних військових планів персів на Заході, бо у тодішніх умовах виглядали вкрай авантюристично, оскільки існуючий ризик явно не виправдовував можливих вигід.

Цікаве пояснення зовнішньополітичної стратегії Ардашира на Заході дає М. Аксворсі. По-перше, дослідник також акцентує увагу на винятковому значенні так званих «спірних територій» (невеликих північномесопотамських царств та окремих міст, а також Вірменії), володіння чи контроль над якими надавали чималу економічну вигоду. По-друге, боротьба з Римом – головним суперником Парфянського царства, мала сприяти посиленню позицій нової династії всередині держави, оскільки можливий військовий успіх міг показати Сасанідів у більш вигідному світлі за їх попередників, які неодноразово терпіли поразки на Заході, допускаючи вторгнення римських легіонів у саме серце своєї

¹ Edwell P. M. Between Rome and Persia... P. 159–160.

держави, що стало однією з причин її занепаду. По-третє, війни з Римом стали чудовим джерелом для широкомасштабної політичної пропаганди перських шахиншахів, найбільш яскраве вираження якої припало на період правління наступника Ардашира Шапура I, що слугувало зміцненню престижу царської влади та персони правителя. Причому аналогічні пропагандистські механізми використовувалися й римськими імператорами¹. Полівекторність закладених перськими шахиншахами установок у політику по відношенню до сусідніх держав підкреслює й американський дослідник М. Канепа².

Ці міркування чудово вписуються у рамки мого припущення щодо домінування в зовнішньополітичній концепції Ардашира на початковому етапі концепції «малого варіанту» планів територіальної експансії Ірану, який, за сприятливих умов, ймовірно міг трансформуватися у «програму-максимум», яка передбачала більш ширший об'єм територіальних претензій Сасанідів до римських володінь на Сході.

1.3. Перші спроби сасанідської агресії на Заході

Точна реконструкція подій кінця 220-х рр., які передували римсько-перській війні 230–233 рр., є справою, мабуть, нездійсненною, оскільки наявні джерельні дані не дають можливості створити детальну хронологію перших сасанідських збройних акцій на Заході, а головне – не пояснюють можливого стратегічного задуму першого шахиншаху, без чого його стрімкі дії протягом 228–230 рр., на перший погляд, можуть здатися позбавленими якоїсь логіки. Тому, розглядаючи це питання, дослідники можуть робити лише припущення щодо

¹ Axworthy M. A History of Iran. Empire of the Mind. New York: Basic Books, 2008. P. 45–46.

² Canepa M. P. Sasanian Iran and the Projection of Power in Late Antique Eurasia. Competing Cosmologies and Topographies of Power // Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity. Rome, China, Iran and the Steppe, ca. 250–750 / Ed. by N. di Cosmo, M. Maas. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. P. 55.

того, як розвивалися події у переддень першого римсько-сасанідського протистояння.

Історіографія, на основі аналізу джерельних матеріалів, наводить три основних вектори перської експансії: на півночі – Вірменія, у центрі – римські володіння у Північній Месопотамії, а також території провінцій Сирія та Каппадокія, південніше – місто-фортеця Хатра¹. І якщо у напрямках сасанідських вторгнень серед вчених майже не існує розбіжностей, то значні дискусії розгортаються з питань датування тих чи інших походів, їх стратегічних цілей тощо. Розглянемо кожен з векторів сасанідської експансії окремо.

Вірменія відігравала у політиці Сасанідів окрему важливу роль, оскільки усі вцілілі сили аршакідської коаліції групувалися навколо її царя, який належав до однієї з гілок колишньої правлячої парфянської династії. У самій Вірменії також чудово розуміли небезпечну перспективу сусідства з сасанідською Персією, що об'єктивно сприяло орієнтації вірменських Аршакідів на Римську імперію – єдину силу в регіоні, яка могла протидіяти загрозі з Ірану. Небажаний для персів римсько-вірменський альянс міг створити пряму небезпеку північно-західним кордонам сасанідської держави, що змушувало Ардашира спробувати вирішити «вірменське питання» до втручання Риму. Останній пункт міг мати й інше значення: він давав змогу пересвідчитися наскільки швидко й ефективно імперська влада відреагує на активізацію перської політики в регіоні, який традиційно розглядався як сфера римського впливу.

Міста Північної Месопотамії, що перебували під римським контролем, окрім економічних переваг, мали виняткове стратегічне значення, оскільки утримання цих пунктів давало римлянам можливість створювати постійну загрозу Середньому та Нижньому Дворіччю – ключовому політичному й економічному регіону спочатку Парфії, а згодом і сасанідського Ірану. Захоплення цих міст

¹ Моммзен Т. Указ. соч. С. 378. Основні напрямки перших збройних акцій персів на Заході, які навів Т. Моммзен, дублюються і в сучасних працях.

дозволило б Ардаширу позбутися цієї перманентної загрози й створити натомість вигідний плацдарм для рейдів на територію східних провінцій Риму.

Більш складніше виглядає характеристика перських намірів стосовно Хатри. Діон Кассій акцентує увагу на її винятково значущому стратегічному значенні, як можливого трампліну для подальшої агресії у бік римських володінь¹. Проте сучасні дослідники, на основі аналізу використання персами фортеці Хатри після її взяття у середині III ст., відмічають, що її стратегічна роль була суттєво перебільшена грецьким істориком².

Початком бойових дій на Заході визначається 228 або 229 р. Так, Я. Тарасюк датує 228 р. перші вторгнення персів у межі Римської імперії: від Північної Месопотамії до Сирії та Каппадокії, вважаючи що цей напрямок був другорядним, оскільки головну увагу Ардашир приділив операціям проти Вірменії³. Далі автор, посилаючись на Дж. Макг'ю⁴, стверджує, що у 229 р. стратегічні плани персів зазнали різкої зміни, а головний вектор їх наступу змістився південніше – у район Північної та Центральної Месопотамії⁵. У цій інтерпретації подій логіка дій Ардашира здається незрозумілою, оскільки, в такому разі, він безпричинно розпилював свої сили на декількох віддалених один від одного напрямках, наслідки чого мали бути вельми негативними для нього. Підкорення Вірменії – першочергове стратегічне завдання Сасанідів, неможливо було б здійснити обмеженим військовим контингентом. Рейд іншої частини сасанідської армії (скоріш за все кінноти) по території римських провінцій при певних обставинах взагалі міг закінчитися їх розгромом, що дозволило б римлянам ударити по майже беззахисним областях Південної Месопотамії, у той час як перси були б сковані воєнними діями у Вірменії.

¹ Дион Кассий. LXXX, 3, 2.

² Edwell P. M. *Between Rome and Persia...* P. 153.

³ Тарасюк Я. Вказ. праця. С. 260.

⁴ McHugh J. *Emperor Alexander Severus: Rome's Age of Insurrection, AD 222–235*. Barnsley: Pen and Sword, 2017. P. 182–183.

⁵ Тарасюк Я. Вказ. праця. С. 260.

Тому, на мою думку, говорити про масштабні перські рейди по римським територіям вже у 228 р. (враховуючи заявлену Я. Тарасюком глибину – у межі Каппадокії та Сирії¹) є недоцільним.

Участь персів у збройному протистоянні з Вірменією близько 229 р. майже не підлягають сумнівам у сучасній історіографії. Найбільш прийнятну реконструкцію подій, на мою думку, запропонував П. Едвелл. Аналізуючи свідчення вірменського історика Агафангела², дослідник прийшов до висновку, що Вірменія – як центр скупчення усіх антисасанідських сил у передньоазійському регіоні, сама стала ініціатором військових дій проти Ардашира, здійснивши вторгнення на територію Ассирії, у союзі з іберами, та албанами. Це вторгнення могло відбутися майже одразу після приходу Ардашира до влади в Ірані, а потім повторитися у кінці 220-х рр., найбільш вдалою датою дослідник вважає 229 р., коли основні війська Ардашира взяли в облогу Хатру³. Провал першої спроби взяття цієї фортеці чудово можна пояснити загрозливим вторгненням вірмен на територію Месопотамії.

Таким чином, у 229 р. Ардашир, який своєю стратегічною метою вважав захоплення північномесопотамських міст, першим з яких мала стати Хатра, зіткнувся з ударом антисасанідської коаліції на чолі з Вірменією з півночі. Це стало однією з причин згортання облоги Хатри, й передислокації перської армії на територію Ассирії, де мали розгорнутися запеклі бої. Скоріш за все, вірменське вторгнення було відбито⁴, однак удару у відповідь Ардашир не завдав, оскільки, скоріш за все, приводив до покори Атропатену, правитель якої підтримував вірменське вторгнення⁵. Крім того, перси могли вважати, що нанесли вірменам відчутного удару, від якого ті не зможуть швидко оправитися¹.

¹ Тарасюк Я. Вказ. праця. С. 260.

² Агафангел. I, 19–22.

³ Edwell P. Between Rome and Persia... P. 155–156.

⁴ Цієї ж думки притримуються дослідники І. Сівянне та К. Максимюк: Syväanne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 68.

⁵ Факт захоплення Атропатени персами підтверджує у своєму дисертаційному дослідженні А. Арутюнян: Арутюнян А. Ж. Древняя Армения между Восточным Средиземноморьем и Ираном (II в. до н. э.–III в.):

Лише покінчивши з «вірменською загрозою» Ардашир зумів повернутися до першочергового плану поширення контролю на північномесопотамські міста. Невдала спроба оволодіти Хатрою, провал якої можна пояснити також недосконалою на той час сасанідської облогового мистецтва, сприяла пошуку більш легкодоступних у військовому плані цілей. Так, у 230 р. перси взяли в облогу Нізібіс, а їх окремі мобільні підрозділи розпочали глибокі рейди у східні провінції Римської імперії, з метою грабунку та силового тиску на римський уряд².

Окремо варто охарактеризувати позицію Риму у зв'язку з активізацією перської політики на Заході. Коротке, проте бурхливе правління Геліогабала призвело до різкого зростання соціальної напруги усередині римського суспільства. Прихід до влади молодого імператора Александра, його доброзичливе ставлення до сенату, благотворний вплив з боку досвідчених радників дещо нормалізувало внутрішню обстановку в імперії, однак далеко не в повній мірі. Джерелом бунтівних настроїв у Римі залишалися преторіанські частини, які вступали у конфлікт з міською черню, а також на власний розсуд вбивали неугодних їм осіб (наприклад власного префекта Ульпіана), жодним чином не зважаючи на свого імператора³. Хиткий внутрішньополітичний спокій явно не сприяв проведенню активної зовнішньої політики на далекому Сході.

В цілому, римська політика в цьому регіоні передбачала збереження існуючого стану справ, який був затверджений у ході римсько-парфянських війн Луція Вера й Септимія Севера, та підтверджений у 217 р. мирним

динамика межгосударственных границ и административно-территориального деления: дисс. ... докт. ист. наук. Белгород, 2016. С. 309–310.

¹ К. Аслан стверджує, що причиною згорання Ардаширом кампанії у Вірменії став підхід римської армії на чолі з Александром Севером: Aslan K. Armenia and the Armenians from the Earliest Times until the Great War (1914) / Transl. by P. Crabittès. New York: The Macmillan Company, 1920. P. 28. Однак це припущення не може бути прийнятим, оскільки римське вторгнення відбулося на декілька років пізніше за вірмено-перський конфлікт.

² Zonaras. XII, 15; Моммзен Т. Указ. соч. С. 378.

³ Дион Кассий. LXXX, 2, 2–3; Зосим. I, 11, 3.

договором між Макріном та Артабаном V. Стороною-агресором у цьому випадку, беззаперечно виступила сасанідська Персія, яка мала намір змінити на свою користь розстановку сил у північномесопотамському регіоні.

Гарантом забезпечення бажаного для Риму статусу-кво в регіоні мали б виступити підрозділи сирійської армії, які мали надійно стерегти кордон по Євфрату, проте тут ситуація набула прямо загрозливого стану. Справа в тому, що війська, розквартировані на Сході, традиційно вважалися менш боєздатними за рейнські чи дунайські легіони, тому у разі серйозних конфліктів їм на допомогу обов'язково прибували підкріплення з Заходу. Сама сирійська армія була здатна вирішувати самостійно лише окремі регіональні проблеми й банально стерегти й захищати ввірений їй кордон до приходу легіонів з Європи. Однак на кінець першої третини III ст. східна армія виявилася безпорадною перед сасанідськими рейдами углиб Сирії та Каппадокії, не кажучи вже про месопотамське прикордоння. Падіння дисципліни¹, низький рівень обізнаності про перські плани й наміри, неспроможність протиставити перській тактиці масованих рейдів в декількох напрямках власної ефективної оборонної стратегії стали основними причинами пасивності сирійської армії перед сасанідськими вторгненнями у межі імперії² і, як наслідок, заволодіння останніми військовою ініціативою.

Серйозним недоліком римської оборонної лінії на Сході варто визнати територіальне розміщення окремих частин сирійської армії. Так, В. Гуменний, на основі аналізу папірологічних матеріалів з Дура-Европос, показує, що окремі частини римського війська розташовувалися у різних містах провінції Келесирія, маючи на меті прикриття ключових шляхів, в тому числі на Антіохію, однак таке географічне розташування у разі повномасштабного конфлікту з Сасанідами серйозно ускладнювало їх взаємодію з основними

¹ Діон Кассій повідомляє, що власними солдатами був убитий командувач римськими військами в Месопотамії Флавій Геракліон: Дион Кассий. LXXX, 4, 2.

² Edwell P. Between Rome and Persia... P. 151–153.

підрозділами армії, табори яких лежали далі на північ¹. Таке оперативне районування римських частин дозволяло персам блокувати окремі вузли спротиву (міста або військові табори), у той час як інші їх частини могли безперешкодно прориватися углиб римських володінь.

1.4. Римсько-перська війна 230–233 рр.

Згідно зі свідченням Геродіана, імператор Александр Север, навіть після відкритої перської агресії проти римських володінь, намагався дипломатичним шляхом вирішити назріваючий конфлікт². Достовірність факту відправки римського посольства до Ардашира Папакана не викликає у дослідників жодних сумнівів, окремі зауваження виникають при аналізі реальних цілей, які вкладали радники імператора у переговорний процес з персами.

Я схильний підтримати думку про те, що завдяки цьому римський уряд прагнув, в першу чергу, виграти час для всебічної підготовки до широкомасштабного походу на Схід³. Безумовно, що на той момент Александр Север був би ладен піти на усе, аби запобігти втручання Риму у серйозний військовий конфлікт, тим більш на далекій східній периферії. Однак, заключення миру з Ардаширом мало б для нього ще більш негативні наслідки, оскільки перси могли сприйняти мирні ініціативи римського імператора як прояв слабкості, а якби вони й погодилися, то такий ганебний мир звів би

¹ Гуменний В. Л. Р. Eurphr. і окремі проблеми римської військової присутності на території Сирії... С. 26. Детальніше про римську оборонну систему на Сході дивись: Гуменний В. Л. Східне прикордоння і зовнішня політика Риму... С. 36–48.

² Геродиан. VI, 2, 3–4.

³ Sykes P. A History of Persia. In two vol. Vol. 1. London: Macmillan and Co., 1951. P. 395; Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина. В 2 т. Т. 2 / Пер. с нем. Ростов н/Д: Феникс, 1997. С. 277; Тарасюк Я. Вказ. праця. С. 260.

нанівець усю популярність юного принцепса серед широких мас, не кажучи вже про армію чи преторіанські частини, у яких думка про нього й так була на доволі низькому рівні. Єдиним виходом було організувати військову експедицію, що могло посприяти збереженню імператорського престижу у народі, а можливо й виникненню такого серед військових. Тому аргументація тих, хто ладен розглядати мирні ініціативи Александра Севера, як його щире бажання покінчити з перською загрозою дипломатичним шляхом¹, вважається мною не вповні обґрунтованою.

Розглядаючи війни доби принципату, дослідники О. Махлаюк та А. Негін ставлять перський похід Александра Севера в один ряд з дакійською війною Доміціана, парфянською та дунайською експедиціями доби Марка Аврелія, шотландським походом Септимія Севера; головною спільною особливістю цих війн, на думку авторів, є їх каральний характер, який означав миттєву реакцію Риму на зміни у розстановці сил в окремих регіонах, що потребувало швидкого агресивного удару у відповідь з метою залякування ворога збройним шляхом і виправлення існуючого положення до вигідного для імперії варіанту². Ця думка цілком підтверджує вищенаведене припущення про декларативність заявлених Александром Севером перемовин з персами, оскільки найуспішніше дипломатичне рішення не змогло б відбити у потенційного ворога бажання повторити грабіжницькі рейди, зважаючи на пасивність римської сторони.

Необхідність виграшу часу пояснювалася потребою привести військові частини до ладу, в першу чергу, доукомплектувати їх до штатної чисельності, для чого було оголошено про набір до армії³. Серед причин такого кризового стану римського війська, у якому був суттєвий недобір людських кадрів,

¹ Моммзен Т. Указ. соч. С. 378; Frye R. N. The History of Ancient Iran... Р. 293; Дмитриев В. А. «Всадники в сверкающей броне»... С. 164.

² Махлаюк А. В., Негин А. Е. Римские легионы. Самая полная иллюстрированная энциклопедия. М.: Яуза, Эксмо, 2018. 416 с.

URL: https://vk.com/doc35528094_470884365?hash=faa88bae543a7694de (дата звернення: 25.10.2020)

³ Геродиан. VI, 3, 1.

дослідники особливо виділяють невдалу фінансову політику молодого принцепса¹. Щедрі грошові роздачі армії², а також заманлива перспектива участі у поході до багатих країв на Сході сприяли активному поповненню експедиційного війська, чисельність якого суттєво зросла. Імператор особисто очолив армію й вирушив у 231 р. на Схід³.

Центром концентрації римських військ стала Антіохія⁴. Окрім підрозділів з Заходу, сюди ж направлялися частини з Сирії, Каппадокії та Єгипту. З метою виграшу часу для більш детального розбору обстановки в регіоні та побудови плану бойових дій було відправлено друге посольство до персів, яке також повернулося ні з чим, ба, навіть більш того, Ардашир прислав власних посланців, які озвучили його вимоги про повернення колишніх територій Ахеменідів⁵. Незважаючи на такі серйозні демагогічні заяви, сасанідський цар, при звістці про появу на Сході особисто імператора й підготовку ним широкомасштабного наступу проти персів, припинив облогу Нізібісу й повернув свої війська назад у напрямку Ктезифону⁶.

Окрім розробки планів майбутньої військової кампанії, Александр Север мав звернути увагу на дисципліну у військах, на їх фізичну підготовку тощо⁷. Приведення війська у бойову готовність, а також складання необхідного плану дій зайняли, вочевидь, усю першу половину 232 р. Перехід у наступ було заплановано відповідно на середину – другу половину цього ж року. Однак наступ було дещо затримано через бунтівні настрої у середовищі сирійських

¹ McHugh J. Op. cit. P. 187.

² Геродиан. VI, 4, 1.

³ Hopkins R. V. N. The Life of Alexander Severus. London: Cambridge University Press, 1907. P. 235; Ertel A. B. The Life of Severus Alexander. A thesis submitted for the degree of Master of Arts. Vancouver: University of British Columbia, 1986. P. 85.

⁴ Геродиан. VI, 4, 3.

⁵ Там же. VI, 4, 4–5.

⁶ Maksymiuk K. Geography of Roman-Iranian Wars... P. 29.

⁷ Геродиан. VI, 4, 3.

військ та підрозділів з Єгипту, які намагалися проголосити власного імператора, проте їх заколот було швидко ліквідовано¹.

План римського наступу, детально описаний Геродіаном, передбачав наступне:

1. Римська армія розділялася на три частини;
2. Перша – йшла через дружню Вірменію у напрямку на Атропатену, охоплюючи персів з півночі;
3. Друга – повинна була йти вздовж Євфрату на південь;
4. Третя – під командуванням самого імператора, мала йти навпростець, у напрямку Північної Месопотамії².

Згідно з наміченим планом римські війська у другій половині 232 р. перейшли у наступ трьома колонами. Північна група армій успішно, хоча й не без певних труднощів, пододала гірські райони Вірменії й вторглася на територію Мідії Атропатени, спустошуючи її терени; відправлене Ардаширом військо нічого не могло вдіяти, оскільки рельєф місцевості не дозволяв використати перевагу персів у кінноті, а римляни не поспішали виходити на рівнину³. У той же час, А. Арутюнян ставить під сумнів головний напрямок римського удару, оскільки вірмени б не допустили спустошення своєї колишньої союзниці Атропатени⁴. На мою думку, сумніватися у достовірності свідчення Геродіана не має підстав, бо оскільки територія царства вже декілька років перебувала під владою Сасанідів, то римляни могли просто не відрізнити її від суто перських земель й плундрувати колишні володіння царя Артавазда, незважаючи на можливі протести з боку вірменських союзників. Невдоволення останніх могло слугувати однією з причин пасивності північного угруповання

¹ Геродиан. VI, 4, 7. Автори життєписів Августів також передають свідчення певних заворушень у середовищі вояків одного з сирійських легіонів, приписуючи їх жорсткій позиції Александра Севера щодо підтримки у військах суворої дисципліни: АЖА. Александр Север. LIII, 2–3.

² Геродиан. VI, 5, 1–3.

³ Геродиан. VI, 5, 5–6; Дмитриев В. А. «Всадники в сверкающей броне»... С. 165–166.

⁴ Арутюнян А. Ж. Древняя Армения между Восточным Средиземноморьем и Ираном... С. 311–312.

римлян, яке протягом усієї кампанії простояло на території Атропатени, не роблячи спроб активізації наступальних дій.

Південне угруповання римлян тим часом рухалося углиб Месопотамії у напрямку Вавилону, Селевкії та Ктезифону. Підхід римлян до ключових населених пунктів перського Дворіччя змусив Ардашира відкликати значну частку свого війська з Мідії й направити його на південь. Не отримавши вчасно допомоги від центральної групи армії, південне крило римлян було вщент розгромлено контратакуючою сасанідською кавалерією¹. Військо, що знаходилося під особистим керівництвом Александра Севера, пройшло через Пальміру² у напрямку Нізібіса, однак, рухаючись пустелею, зазнало тяжких втрат через хвороби та несприятливий клімат, і врешті-решт імператор повернув серйозно поріділу армію назад, так і не вступивши в прямий контакт з військом персів³. Аналогічний наказ було віддано й північному угрупованню, причому при переході через вірменські гори, який скоріш за все відбувся взимку 232/233 рр., римляни зазнали відчутних втрат загиблими від холоду й обмороженими⁴, що, на мою думку, пояснюється відсутністю підтримки з боку місцевого населення, яке було налаштоване вороже до римлян, через їх політику у Атропатені. Таким чином, вдало розпочата кампанія завершилася явним провалом, ускладненим важкими втратами серед особистого складу римської армії. Після прибуття до Антіохії імператор, заспокоївши на певний час невдоволення військових щедрими грошовими роздачами, розпочав підготовку до нової кампанії⁵, яка б скоріш за все мала оборонний характер, враховуючи чималі втрати, а також серйозний моральний удар по всій армії. Однак, звістка про те, що перси не збираються найближчим часом

¹ Геродиан. VI, 5, 9–10.

² Перебування імператора разом з легіонами приблизно в цей час у Пальмірі підтверджується епіграфічними джерелами, дивись: Inp. III, 22.

³ Геродиан. VI, 6, 1–2.

⁴ Там же. VI, 6, 2–3.

⁵ Там же. VI, 6, 4.

продовжувати бойові дії, оскільки Ардашир розпустив своє військо¹, ознаменувала остаточний кінець римсько-перського протистояння 230–233 рр.

Наслідки першого збройного протистояння Римської імперії та сасанідського Ірану викликали серйозну полеміку ще в середовищі греко-латинських авторів. Б. Дігнас та Е. Вінтер, проаналізувавши свідчення Геродіана, дійшли висновку, що, незважаючи на певні протиріччя його висновків, в цілому, автор притримується думки, що війна 230–233 рр. мала невизначений результат, оскільки ключові протиріччя між двома державами так і не були вирішені². У той же час більшість інших античних істориків зображують перський похід Александра Севера як безсумнівний військово-політичний успіх Риму³. Більш стримано характеризує цю кампанію Іоанн Зонара, який хоча й слідує в цілому за викладом подій Геродіана, тим не менш бачить причину невдачі римлян не стільки в опорі персів, скільки в несприятливих природних умовах⁴.

У сучасній історіографії превалює думка близька до позиції Геродіана, тобто визнається неможливість віддати будь-якій зі сторін рішучу перемогу у війні. Натомість, більш активно розроблюються такі дискусійні питання як: причини окремих невдач римських та перських військ, наслідки війни для обох держав, пропагандистське відображення бойових дій у ідеологічному вимірі тощо.

При аналізі дій римської армії дослідники підкреслюють в цілому вдалий стратегічний план на оточення, логічні спроби роз'єднати сили перської армії, змусивши їх парировати удари римлян з різних напрямків тощо⁵. Причинами провалу плану вважаються тактичні прорахунки римського командування, які

¹ Геродиан. VI, 6, 5–6.

² Dignas B., Winter E. Op. cit. P. 74.

³ АЖА. Александр. Север. LV, 1–2; Аврелий Виктор. XXIV, 2; Евтропий. VIII, 23;

⁴ Zonaras. XII, 15.

⁵ Edwell P. Between Rome and Persia... P. 166;

Śińczak T. Op. cit.

URL: https://www.academia.edu/8851646/Pierwsza_wojna_Cesarstwa_Rzymskiego_z_Persj%C4%85_230_233_w_%C5%9Bwietle_%C5%BAr%C3%B3de%C5%82_rzymskich_w_Res_Militaris_T_I_pod_red_Damiana_Waszaka_Kalisz_O%C5%9Bwi%C4%99cim_2013_s_69_75 (дата звернення: 27.10.2020)

цілком могли бути спричинені впливом з боку юного імператора, або його матері, недостатньо якісна робота римської розвідки тощо¹.

Оригінальну концепцію розвитку подій кінця 232 – початку 233 р. дають дослідники І. Сівянне та К. Максимюк: намагаючись поєднати розповідь Геродіана з версією, викладеною у «Життєписах Августів», вони приходять до висновку, що, можливо, центральне угруповання римлян таки зустрілося у відкритій битві з перською армією та нанесло їй поразку. Проте, римляни не змогли скористатися перемогою у повній мірі через несприятливий клімат, який послуговував причиною поширенню хвороб серед легіонерів, що не дало Александру Северу змоги вчасно прийти на допомогу південній колонні². Ця смілива гіпотеза, яка йде врозріз з панівною точкою зору, дійсно вдало поєднує, здавалося б, взаємовиключні факти у єдину подієву площину, що робить припущення І. Сівянне та К. Максимюка цілком життєздатним, хоча, можливо, й не беззаперечним. У будь-якому випадку, питання реконструкції бойових дій на території Месопотамії на рубежі 232/233 рр. й до сих пір не втратило своєї актуальності, являючи собою широке поле для подальших досліджень.

На мою думку, результат римсько-перської війни справді є невизначеним. У військовому плані перси зуміли нанести ворогу суттєвих втрат, знищивши щонайменше третину римської армії. Це був нищівний удар по престижу як особисто імператора, так і його війська, значна частина якого загинула майже в тих самих обставинах, що і легіони Красса під Каррами у 53 р. до н. е. Явно нездійсненням виявилось одне з головних завдань організованого походу – нанесення персам рішучої поразки, спустошення їх територій, з метою залякування ворога й недопущення у найближчому майбутньому виникненню у Сасанідів агресивних намірів щодо римських територій.

У той же час, Александру Северу вдалося виконати інше стратегічне завдання – повністю очистити римські терени від присутності сасанідських

¹ Тарасюк Я. Вказ. праця. С. 268.

² Syvänne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 72–73.

військ, які покинули імперські межі, так і не зумівши взяти ключові опорні пункти римлян, в тому числі і Нізібіс. Бойові дії продемонстрували слабкість облогової справи у сасанідському військовому мистецтві того часу, нездатність витіснити римлян з Мідії показала можливу слабкість перської піхоти, на відміну від кавалерії, яка блискуче себе проявила у цій кампанії. Припинення Ардаширом агресивних дій на Заході впродовж наступних декількох років може слугувати доказом того, що і перські частини зазнали суттєвих втрат й потребували поповнення, а найголовніше додаткової підготовки до зіткнення з римською військовою машиною: формування підрозділів піхоти, а також вдосконалення облогової справи.

Особливої уваги заслуговує висвітлення перського походу у ідеологічній сфері. Зі свого боку, перси не залишили жодного свідoctва про тріумфи чи святкування, пов'язані з війною 230–233 рр.¹ Враховуючи той факт, що Ардашир усіяко пропагував свої гучні перемоги над Аршаکیдами шляхом побудови масштабних тріумфальних рельєфів та створення відповідних написів², відсутність відповідного пам'ятника, що символізував би перемогу над Римом, слугує доказом того, що сам шахиншах не вважав себе переможцем у останній кампанії. У той самий час, дані письмових джерел та нумізматичного матеріалу дають привід говорити про те, що імператор Александр міг відсвяткувати тріумф над персами, а також отримати відповідний титул «Перський»³. Однак, деякі дослідники вважають, що самого тріумфу не було, а зображення на монетах пропагували можливу перспективу відновлення з часом бойових дій проти персів⁴.

Таким чином, війна 230–233 рр. так і не вирішила основних римсько-перських протиріч, а лише відстрочила їх розв'язання на невизначений термін. Обидві сторони конфлікту, здавалося б, повернулися до попередньо існуючого

¹ McHugh J. Op. cit. P. 219.

² Vanden Berghe L. Archéologie de l'Iran ancien. Leiden, 1959. P. 51; Шавареби Э. Указ. соч. С. 55–64.

³ АЖА. Александр Север. LVI, 1; Hopkins R. V. N. Op. cit. P. 231; Syvänne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 73.

⁴ Тарасюк Я. Вказ. праця. С. 268.

статусу кво, однак з суттєвою особливістю – перси відчували свою силу й готувалися до нового раунду збройного протистояння з Римською імперією.

Становлення династії Сасанідів та їх прихід до влади в Ірані припав на доленосний період в історії передньоазійського регіону: колись могутня Парфянська держава переживала гостру всеоб'ємну кризу, сепаратизм окремих сатрапій/шахрів набув небачених до того розмірів, Римська імперія на певний час була змушена відійти від активної політики на своєму східному прикордонні у зв'язку з хитким внутрішнім положення у державі. Сприятливі обставини дозволили Сасанідам поширити свою владу на весь Парс, а згодом остаточно поховати аршакідську Парфію, створивши на її місці новий державний організм – Новоперське царство, яке розпочало боротьбу за підкорення територій на сході та на півночі, маючи на меті завоювання безумовної гегемонії у Передній та Середній Азії.

Досягнення панівного становища у передньоазійському регіоні та на Близькому Сході було неможливим без конфронтації з Римською імперією, яка мала власні інтереси щодо цих територій. Поява «римського вектору» у зовнішньополітичній концепції Сасанідів було об'єктивним наслідком політики останніх щодо утвердження власної гегемонії на так званих «спірних» територіях, які понад трьох століть були ареною боротьби між Римом і Парфією, місце якої у 220-х рр. зайняла сасанідська Персія. Однак, варто зазначити, що, не піддаючи сумніву факт існування у Ардашира певних територіальних претензій до Риму, тим не менш, здається малоймовірним, щоб його зовнішньополітична програма передбачала відновлення територіальних меж колишньої імперії Ахеменідів, що передбачало відвоювання Сирії, Каппадокії, Малої Азії, Єгипту, які були на той час римськими провінціями. Приклад Парфії, яка врешті-решт не витримала війни на виснаження, мав сприяти утвердженню більш реалістичної програми дій на Заході, яка передбачала оволодіння ключовими пунктами у Північній Месопотамії та встановлення перського контролю над Вірменією й іншими територіями на

Кавказі. Претензії на римські володіння в Азії мали суто декларативний характер й застосовувалися в якості засобу тиску на імперський уряд.

Підтвердженням цьому є перші спроби збройної агресії сасанідського Ірану на Заході, суть яких полягала у захопленні ключових міст-фортець у Північній Месопотамії та боротьбі із залишками антисасанідської коаліції, яка була представлена, в першу чергу, правлячими представниками бокових гілок Аршакідів у Вірменії та Мідії Атропатені. Рейди на територію Римської імперії мали характер грабіжницьких походів, які не переслідували ціль затвердитися на цих теренах. Головним здобутком перських походів 228/229–230 рр. став розгром аршакідської коаліції та окупація Атропатени, у той час як спроби захоплення північномесопотамських міст-фортець зазнали невдачі, в першу чергу, через слабкість тодішньої облогової справи персів. Суттєвим полегшенням для Сасанідів була пасивність тогочасної римської політики на Сході.

Римсько-перська війна 230–233 рр. стала відповіддю Риму на агресивні дії персів у попередні роки. Похід задумувався як масштабна каральна акція, яка мала на меті нанесення Сасанідам рішучої поразки, спустошення їх земель, що повинно було забезпечити спокій і політичну рівновагу на східних кордонах імперії на майбутній час. Бойові дії, які супроводжувалися значними втратами з обох сторін, так і не визначили остаточного переможця у війні. З одного боку, римляни так і не змогли ліквідувати, чи бодай знешкодити на тривалий час перську загрозу, з іншого – Ардашир був змушений залишити римські межі й декілька років не проявляти активності на Заході. Таким чином, рішення римсько-перських протиріч відкладалося на більш пізній час.

РОЗДІЛ 2. ПЕРСЬКА ГЕГЕМОНІЯ У ПЕРЕДНІЙ АЗІЇ В 233–260 РР.

Невирішеність основних римсько-іранських протиріч після війни 230–233 рр. робило чергове збройне протистояння між двома державами справою недалекого майбутнього. Погіршення внутрішньополітичного положення в Римі яскраво контрастувало з постійним посиленням сасанідського Ірану, який на середину III ст. перебував на піці своєї могутності. Послаблення римських позицій на Сході давало перським шахиншахам чудову можливість для здійснення радикальних перетворень геополітичної картини Передньої Азії.

2.1. Римська імперія та Іраншахр у період затишшя 233–238 рр.

Перша спроба Сасанідів розширити свою владу на Заході мала, як вже зазначалося у попередньому розділі, неоднозначні наслідки. Протягом декількох наступних років на месопотамському кордоні панував відносний спокій, який пов'язувався Геродіаном з важкими втратами персів у останній кампанії проти римлян¹. Сучасні дослідники визнають необхідність поповнення армії, а також всебічної її підготовки до нового зіткнення з Римом як один з факторів згортання військової активності Ардашира на Заході, підкреслюючи при цьому, що це зовсім не вплинуло на послаблення зовнішньополітичної активності Ірану в цілому – змістилися лише її вектори. Так, І. Сівянне та К. Максимюк датують періодом 233–237 рр. підкорення Сасанідами південного узбережжя Перської затоки (східних прибережних областей Аравійського півострова)². Ця збройна акція мала на меті досягнення одразу двох цілей. По-

¹ Геродіан. VI, 6, 6.

² Syvänne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 74.

перше, гарантувалася безпека приморських областей Ірану, які раз у раз опинялися під загрозою вторгнення племен Аравійського півострову, для яких Перська затока не була серйозною перепорою¹. По-друге, утвердження сасанідської гегемонії на всьому узбережжі Перської затоки мало безпосередній вплив і на розвиток взаємовідносин з Римською імперією, яка мала власний інтерес в регіоні². Інтереси римлян в Аравії мали насамперед економічний підтекст: контроль над аравійським узбережжям міг дати змогу Риму налагодити прямий зв'язок з країнами Сходу (в першу чергу з Індією) морським шляхом, уникаючи посередництва Парфії, а згодом і сасанідського Ірану, які монополізували суходільну торгівлю між Заходом і Сходом.

Таким чином, на мою думку, цілком логічним виглядає припущення про тісний зв'язок арабської політики Ардашира Папакана у 230-х рр. з римським вектором його зовнішньополітичної стратегії. Згортання активних бойових дій у Месопотамії сприяло активізації перської експансії на півдні, що повинно було поставити під контроль Сасанідів усю акваторію Перської затоки, що, в свою чергу, мало нівелювати римський вплив у Аравії та унеможливити будь-які спроби Риму налагодити прямий зв'язок зі східними країнами в обхід Ірану. Проте, найбільш яскраво антиримський характер діяльності Ардашира у Аравії проявився під час поновлення бойових дій у Месопотамії у самому кінці 230-х – на початку 240-х рр.

Тим часом, суттєво загострилося положення самої Римської імперії, яку починаючи з кінця II ст. почала охоплювати політична нестабільність. Криза системи принципату набула яскраво вираженої форми у середині 30-х рр. III ст., і, як зазначає І. Сергєєв, вагому роль у цьому процесі зіграв зовнішньополітичний фактор: римські імператори поступово почали втрачати

¹ Книга деяний Ардашира сына Папака. X, 16; Дмитриев В. А. К истории военно-морского флота в сасанидском Иране // Вестник Нижегородского ун-та. 2017. № 4. С. 35. Більш детально про арабську політику Ардашира Папакана дивись: Piacentini V. F. Ardāshīr I Pāpākān and the Wars against the Arabs: Working Hypothesis on the Sasanian Hold of the Gulf // Proceedings of the Seminar for Arabian Studies. 1985. Vol. 15. P. 57–77.

² Edwell P. Rome and Persia at War... P. 18.

контроль над військовими підрозділами, розквартированими у прикордонних провінціях, які, на фоні постійної небезпеки з боку сусідніх народів та племен, гуртувалися навколо своїх бойових командирів, роль яких у політичному житті імперії невпинно зростала¹. Характерною особливістю епохи кризи III ст. стала узурпація влади керівниками окремих провінційних угруповань, які, опираючись на підтримку військових контингентів, проголошували себе (або проголошувались своїм оточенням) імператорами.

Несприятлива зовнішньополітична обстановка для Риму на ключових напрямках (в першу чергу, рейнсько-дунайському та східному) змушувала принципсів миттєво реагувати на можливі загрози, що передбачало постійні роз'їзди від одної ділянки кордону до іншої. Це, в свою чергу, серйозно підважувало оборонні можливості імперії, яка була вимушена одночасно вести боротьбу на віддалених одне від одного театрах військових дій у Європі та Азії. Так, наприклад, пожвавлення активності германських племен на Рейні змусили Александра Севера згорнути усі можливі плани щодо поновлення бойових дій проти персів й здійснити передислокацію армійських підрозділів на Захід². Військовий авторитет імператора, який істотно похитнувся під час війни з Іраном, було остаточно підірвано на Рейні, наслідком чого став заколот у армійському середовищі, вбивство Александра Севера і проголошення принципсом популярного серед розквартированих у Германії частин Максиміна Фракійця³.

Протягом свого короткотермінового правління (235–238 рр.) імператор Максимін усю увагу приділяв продовженню затяжної кампанії проти германських племен на Рейні, конфронтації з сенатом та черговими претендентами на імператорську владу (Гордіанами в Африці, Пупієном та Бальбіном у Римі). Далеке східне прикордоння залишилося по суті один на

¹ Сергеев И. П. Внешнеполитический фактор в истории кризиса III века в Римской империи // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна: Історія. 2002. № 566. Вип. 34. С. 28.

² Геродиан. VI, 7, 1–6.

³ Там же. VI, 8–9.

один з перською загрозою. Без належної уваги залишилися усі тривожні симптоми римської оборонної системи в Північній Месопотамії, які виявилися під час іранських рейдів 229–230 рр. Більше того, джерельні дані наводять приклади використання у цей час окремих підрозділів сирійської армії у бойових діях проти германських племен¹. Серед східного контингенту армії Максиміана згадуються найбільш боєздатні частини сирійської армії (наприклад, осроєнські лучники), які, за вдалого їх використання, могли стати ефективною протидією перській військовій тактиці.

Головною опорою римської оборонної системи в Месопотамії була побудована Септимієм Севером у ході його східних кампаній лімесна система, що простягалася вздовж лівого притоку Євфрата Хабура, а також хребта Джебел-Сінджар і далі на схід до Тигру, ключові пункти якої були зайняті підрозділами новостворених I та III Парфянських легіонів². Закріплення римлян на цих теренах і поступовий рух все далі на південь створював перманентну загрозу ключовим політико-економічним центрам Парфії. А як показувала практика бойові дії на близьких підступах до Південної Месопотамії завершувалися однозначно не на користь парфян, оскільки вони втрачали можливість зустріти римлян у віддаленому пустельному регіоні, де у всьому блиску проявлялася перевага парфянської легкої і важкої кавалерії. Просуваючись углиб Месопотамії римляни забезпечували собі на майбутнє вигідний театр бойових дій, віддаляючи при цьому ймовірність парфянської агресії проти власне римських володінь у Сирії. При цьому, як зазначає Б. Ісаак, римлянам не потрібно було безпосередньо контролювати усі ці території: для підтримки свого впливу в регіоні достатньо було ввести військові контингенти у ряд окремих стратегічних міст-фортець³. Проникнення імперських гарнізонів

¹ Геродиан. VI, 7, 8; VII, 1, 9; АЖА. Двое Максиминов. XI, 1, 7–8.

² Luttwak E. N. Op. cit. P. 172.

³ Isaac B. Op. cit. P. 155.

у ключові месопотамські пункти ставало підґрунтям до все тіснішої орієнтації окремих місцевих царьків на Рим¹.

Однак, оборонно-наступальна система, збудована римлянами на Сході проти парф'ян, виявилася малоприсадиною у протистоянні з персами. Прикордонні укріплені пункти зуміли скувати значні сили Сасанідів, проте не зуміли повністю перешкодити прориву перської кінноти углиб римських володінь в Сирії та Каппадокії. Розміщення тамтешніх військових підрозділів також виявилось малоефективним для організації відсічі новому агресору. Жодних спроб модернізації оборонної системи на Сході з урахуванням виявлених недоліків проведено не було. Посилення залог окремих міст, наприклад Дури-Европос², або введення римського військового контингенту до складу гарнізону інших (наприклад, тієї ж Хатри) не забезпечувало обороноздатність римського-перського кордону від можливості глибокого його прориву Сасанідами, а враховуючи зростання рівня облогової справи у війську останніх? доля прикордонних територій імперії залишала бажати кращого.

Цілком ймовірним видається припущення щодо цілковитої обізнаності у сасанідському середовищі стосовно внутрішньо- та зовнішньополітичної нестабільності у Римській державі. Сучасні дослідження показують, що військова розвідка персів працювала на доволі високому рівні: окрім добре розвиненої шпигунської системи, активно використовувалися й дані, які надавалися численними римськими перебіжчиками, причому якщо військові могли поділитися свідченнями, які стосувалися імперської оборонної системи на Сході, то перебіжчики-цивільні (які зазвичай займали високі пости у місцевій римській адміністрації) могли надати безцінну інформацію щодо усіх сфер внутрішньополітичного життя як прикордонних провінцій, так і всієї

¹ Jędrzejewska D. Hatra. Strategiczne znaczenie miasta i konsekwencje jego upadku // Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne. 2019. № 25. S. 17.

² Edwell P. Between Rome and Persia... P. 86.

імперії в цілому¹. Таким чином, можна припустити, що Ардашир Папакан був обізнаний щодо пануючої у Римській державі політичної кризи, громадянського протистояння та ускладнення зовнішньополітичної обстановки на рейнському кордоні. Ще краще він був проінформований про положення справ на римському Сході, у тому числі щодо його військового потенціалу та спроможностей. Відсутність будь-яких спроб з боку Риму завадити перському проникненню у Аравію додавала Сасанідам впевненості у слабкості римських позицій в регіоні, що розв'язувало Ардаширу руки у справі активізації дій, спрямованих на остаточне витіснення римлян з Північної Месопотамії.

Період затишшя протистояння між Римом та Іраном протягом 233–238 рр. був використаний обома сторонами по різному. Якщо Рим швидкими темпами занурювався у вир перманентного міжусобного протистояння та громадянської війни, повністю відсторонившись від справ на Сході, то Сасаніди використали надану їм передишку на укріплення свого стратегічного положення, а також на ретельну підготовку до поновлення протистояння з римлянами за домінування у Передній Азії.

2.2. Римсько-перська війна 238–244 рр.

Свідчення про внутрішній розбрат усередині Римської імперії та повна її пасивність на Сході зумовили розробку у перському середовищі чергового плану, направленого на повне витіснення римлян з Месопотамії. Аналіз подальших бойових дій протягом 238–239 рр. дозволяє стверджувати, що новий стратегічний план мав у своїй основі головні нароби попереднього – взяття під

¹ Дмитриев В. А. Военная разведка в сасанидском Иране: организация деятельности и источники информации // Вестник Нижегородского ун-та. 2016. № 1. С. 10–17; его же. Военная разведка в сасанидском Иране: способы, виды, масштабы // Вестник Нижегородского ун-та. 2016. № 3. С. 15–26.

контроль ключових укріплених пунктів у Північній Месопотамії. Якісно відмінною рисою нового плану дій стала більш краща та зважена організаційна підготовка війська до облогової війни, а також відмова від паралельних глибоких рейдів римською територією, що зіграло свою негативну роль у минулій кампанії, розпорошивши перські сили на величезних площах.

Точна періодизація перебігу бойових дій у Месопотамії в кінці 230 – на початку 240-х рр. є справою майже нездійсненою через фрагментарність наявних джерел, переважно епіграфічного характеру, й відсутність детального висвітлення подій у наративних матеріалах. Єдиною достовірно підтвердженою датою можна вважати початок облоги персами Дури-Европос 20 квітня 239 р.¹ Згідно з даними наративних джерел під час цієї кампанії перські війська здобули такі міста як Карри та Нізібіс². Дослідники датують їх падіння проміжком між 236 і 239 рр.³. У цей же час персами було взято ключовий римський пункт Сінгару⁴ – місце дислокації I Парфянського легіону. М. Абрамзон на основі аналізу нумізматичного матеріалу стверджує, що аналогічна доля спіткала і Едессу⁵. Проте, на мою думку, відсутність місцевих монет, відчеканених від ім'я імператора Максиміна, не є достатнім аргументом для того, щоб пояснювати це захоплення міста персами. Зважаючи на відверто вороже ставлення осроєнського військового контингенту до Максиміна через відверті симпатії до вбитого Александра Севера, а також враховуючи доволі хитке внутрішнє становище нового імператора на престолі можна зробити припущення про невизнання його влади у Едесі, що й пояснює відсутність відповідної чеканки. Ще більш неймовірним виглядає повідомлення Авторів

¹ SEG. VII, 743b.

² АЖА. Трое Гордианов, XXVI, 6; Sync. 681; Zonaras. XII, 18.

³ Strobel K. Op. cit. S. 217; Brosius M. The Persians. London; New York: Routledge, 2006. P. 142; Edwell P. Between Rome and Persia... P. 168.

⁴ Oates D. Studies in the Ancient History of Northern Iraq. Oxford: Oxford University Press, 1968. P. 89; Edwell P. Between Rome and Persia... P. 168.

⁵ Абрамзон М. Г. Осроена в римской восточной политике в I в. до н. э. – III в. н. э. // ПИФК. 2006. № 15. С. 116.

життєписів Августів щодо оволодіння персами Антіохії¹. Зважаючи на схильність цього джерела до значного роду перебільшень та гіперболізації фактів, а також відсутність згадок столиці Сирії серед міст, захоплених персами, у інших авторів варто сприймати цю інформацію як недостовірну.

В цілому ж, підсумовуючи наслідки кампанії 237–239 рр. цілком справедливо схарактеризувати її як безумовну військову перемогу персів, які протягом декількох років, при повній пасивності з боку римлян, оволоділи ключовими пунктами Північної Месопотамії, а також затвердили своє домінування вздовж середньої течії Євфрату, взявши в облогу Дура-Европос. Головною перепорою на шляху закріплення повного панування персів у всьому Межиріччі залишалася Хатра.

Як вже зазначалося у попередньому розділі, окремі дослідники вважають свідчення античних авторів щодо виняткового військово-стратегічного положення Хатри значно перебільшеними. Однак, її вигідне розміщення на ключовій транспортній магістралі, яка вела з Північної Месопотамії у Вавилонію, давала неабиякі переваги тій стороні, яка контролювала місто². Стратегічне розташування Хатри було вигідним, в першу чергу, не персам, а римлянам, для яких контроль на нею давав можливість тримати в руках найзручніші шляхи для можливих вторгнень у глибинні райони Месопотамії в напрямку Вавилону, Селевкії та Ктезифону – ключового району спочатку Парфянського царства, а згодом і Сасанідської монархії. Тому здобуття Хатри давало персам не стільки зручний плацдарм для подальшого наступу у напрямку римських володінь, скільки ліквідовувало постійну загрозу з боку римлян їх месопотамським володінням.

¹ АЖА. Трое Гордианов, XXVI, 6. Свідчення цього джерела ставлять під сумнів окремі дослідник: Моммзен Т. Указ. соч. С. 379. Прим. 3; Hartmann U. The Third-Century "Crisis"... P. 1048.

² Sommer M. The Desert and the Sown. Imperial Supremacy and Local Culture in Partho-Roman Mesopotamia // Parthica. Incontri di Culture nel Mondo Antico. 2004. № 6. P. 235.

На фоні постійно зростаючої активності персів у Месопотамії, Хатра починає пошук союзників, звертаючись навіть до своїх колишніх ворогів римлян. Облога міста у 229 рр. лише підтвердила бажання Сасанідів встановити свій контроль над містом. Загроза з боку персів змусила місцевого царька Санатрука II погодитися на включення у склад міського гарнізону римського військового контингенту. Епіграфічні дані дають можливість стверджувати про перебування у місті когорти IX *Maurogum Gordiana*¹. Окрім збільшення військового гарнізону Хатри цар Санатрук додатково укріпив фортифікаційні споруди міста, побудував нові оборонні вежі, посилено було й фортечні мури².

Друга облога Хатри персами за традицією тривала близько двох років, а падіння міста, згідно з даними Кельнського кодексу Мані, припадає на проміжок часу між квітнем 240 і березнем 241 рр.³ Відсутність дієвої допомоги з боку Риму царству Санатрука надала Сасанідам необхідний їм час, для організації повноцінної облоги такої першокласної фортеці, яка врешті-решт не витримала організованої персами блокади і була змушена капітулювати. Політичні наслідки падіння Хатри важко переоцінити. С. Хаусер пов'язує з цим остаточне становлення сасанідської монархії, яка об'єднала усі колишні території парф'ян у межах єдиної держави, як законної правонаступниці царства Аршакідів⁴. Окрім того, на тривалий час було ліквідовано загрозу Ірану з боку племен Аравії, а основний театр бойових дій між Персією та Римом перемістився північніше, на більш віддалені території від сасанідських володінь у Нижній Месопотамії.

¹ AE. 1958, 238–239.

² Foietta E. The Complex System of the Fortifications of Hatra: Defence, Chronology and Secondary Functions // *Aram Periodical*. 2016. Vol. 28. P. 247.

³ Codex Manichaicus Coloniensis. 18, 1–16; Maksymiuk K. The Capture of Ḥaṭrā in Light of Military and Political Activities of Ardašīr I // *Historia i Świat*. 2017. №. 6. P. 93.

⁴ Hauser S. R. Where is the Man of Hadr, who Once Built It and Taxed the Land by the Tigris and Chaboras? On the Significance of the Final Siege of Hatra // *Hatra: Politics, Culture and Religion between Parthia and Rome. Proceedings of the conference held at the University of Amsterdam, 18–20 December 2009* / Ed. by L. Dirven. Stuttgart, 2013. P. 139.

Успіхи Сасанідів у Месопотамії спровокували відповідну реакцію у Римі лише на початку 240-х рр. У 238 р. до влади в імперії прийшов молодий Гордіан III. Період його нетривалого правління характеризується частковим укріпленням центральної влади у Римі й, що найголовніше, відносною стабілізацією зовнішньополітичного становища імперії на рейнсько-дунайському кордоні, що було прямим наслідком активних бойових дій в цьому регіоні імператора Максиміна¹. Усе це дозволяло римському уряду звернути увагу на східні справи, де авторитет і влада імперії зазнали ряду дошкульних ударів протягом останніх декількох років. Х. Борм, характеризуючи перські походи римських імператорів періоду кризи III ст., у тому числі й Гордіана III, акцентує увагу на прямому зацікавленні принцепсів у подальшій ескалації конфлікту з Сасанідами, яка давала їм змогу покращити своє внутрішнє положення в Римі за рахунок вагомих військових успіхів на Сході². Як я вже відмічав у попередньому розділі, подібні мотиви дійсно грали вагомую роль у розгортанні римсько-перських конфліктів протягом III ст., однак у різні проміжки часу, ступінь впливу вищезгаданого фактору на перебіг бойових дій суттєво коливався. Якщо для Александра Севера на початку 230-х рр. саме необхідність вагомого військового успіху для укріплення своєї влади відіграла ключову роль у різкій активізації бойових дій проти персів, то Гордіан III стикнувся з реальною загрозою втрати Римом своїх позицій не тільки в Месопотамії, а й у всьому близькосхідному регіоні в цілому. Тобто, на початку 240-х рр. життєва необхідність збереження римської влади на Сході явно домінувала над особистими намірами принцепса, які, звичайно, також мали місце, однак підпорядковувалися загальнодержавним потребам.

¹ Дмитриев В. А. «Всадники в сверкающей броне»... С. 168.

² Börm H. Die Grenzen des Grosskönigs? Überlegungen zur arsakidisch-sasanidischen Politik gegenüber Rom // Iberien zwischen Rom und Iran / Hrsg. von F. Schleicher, T. Stickler, U. Hartmann. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2019. S. 107.

«Автори життєписів Августів» датують початок перського походу імператора Гордіана 241 р.¹ Варто відмітити, що на відміну від окремих авторів, які характеризують військову експедицію Гордіана III 241/242–244 рр. як окрему війну², мені здається некоректним відмежовувати її від бойових дій у Месопотамії протягом кінця 230-х рр., які й стали причиною організації повномасштабного військового походу римлян проти персів на початку 240-х рр. Тобто, римське вторгнення у Месопотамію було логічним продовженням військової кампанії, розпочатої за ініціативи перської сторони у кінці 230-х рр. нападом на прикордонні фортеці імперії. В. Луконін явно недооцінив військову активність Ардашира у 238–240 рр., охарактеризувавши її як звичайні прикордонні набіги, які так і не переросли у повномасштабну війну³. На мою думку, загроза остаточно втратити стратегічну ініціативу на Сході й спонукала Рим організувати відповідну військову експедицію проти персів відразу ж по завершенню кампанії Шапура проти Хатри, що й ознаменувало переростання локальних сутичок у повноцінні бойові дії.

Молодий і малодосвідчений імператор Гордіан при вирішенні політичних питань (у тому числі й зовнішньополітичного характеру) покладался на префекта преторія Тімесітея, який зосередив у своїх руках основні важелі влади⁴. Не викликає сумнівів і виняткова роль останнього у справі організації походу проти персів, а також безпосереднє керівництво військовими операціями у Месопотамії.

Момент для вторгнення римлянами було обрано напрочуд вдало. Саме в цей час, на початку 240-х рр. помирає Ардашир Папакан і новим шахиншахом стає його син Шапур⁵. Навіть плавний процес передачі влади на певний час

¹ АЖА. Трое Гордианов, XXIII, 5–6.

² Луконин В. Г. Культура сасанидского Ирана... С. 52; Фрай Р. Указ. соч. С. 291; Syvänne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 79.

³ Луконин В. Г. Культура сасанидского Ирана... С. 52.

⁴ Циркин Ю. Б. «Военная анархия» в Римской империи... С. 113.

⁵ Агафий Миринеийский. IV, 24.

послаблює центральну владу у країні, що особливо стосується такого державного утворення як сасанідська монархія, в якій вплив окремих знатних перських та парфянських родів на політичне життя Іраншахру залишався доволі вагомим. Окрім того, джерельні дані дають нам змогу припустити, що на початок римського вторгнення у Месопотамію Шапур перебував на північно-східних кордонах держави, підкорюючи території Хорезму та Гілян¹.

Як вже згадувалося раніше, римські автори починали відлік перського походу імператора Гордіана з 241 р. Однак, Е. Кеттенхофен, на основі аналізу імператорської монетної чеканки у містах східних провінцій, які відвідувалися принцепсом при його поході проти персів, дещо уточнив періодизацію початкового етапу римської експедиції, датувавши від'їзд імператора на чолі армії з Риму 242 р.² Військо, прямуючи на Схід, пройшло через територію Мезії та Фракії, завдавши поразки місцевим варварським племенам, які спустошували придунайські володіння імперії³. Далі військо переправилося до Малої Азії й рушило до Сирії: збірним пунктом римської армії, як і у попередню кампанію, було обрано Антіохію. Організаційні приготування римлян зайняли увесь кінець 242 р., а безпосередній початок бойових дій прийшовся на весну 243 р.⁴ Під час підготовки до контрнаступу проти персів Гордіан III вирішив здобути прихильність осроєнських арабів, поновивши Едеське царство, на чолі якого було поставлено царя Абгара X⁵.

¹ The Chronicle of Arbela...

URL: <https://ru.scribd.com/document/289639148/The-Chronicle-of-Arbela> (дата звернення: 28.02.2021)

² Kettenhofen E. Op. cit. S. 23.

³ АЖА. Трое Гордианов, XXVI, 4.

⁴ Drinkwater J. Maximinus to Diocletian and the 'crisis' // CAH. Vol. XII. The Crisis of Empire, A.D. 193–337 / Ed. by A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 35.

⁵ Catalogue of the Greek coins of Arabia... P. 136–140; Funke P. Die syrisch-mesopotamische Staatenwelt in vorislamischer Zeit. Zu den arabischen Macht- und Staatenbildungen an der Peripherie der antiken Großmächte im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit // Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters / Hrsg. von B. Funck. Tübingen, 1996. S. 226.

Наявні джерельні дані дають можливість зробити висновок про те, що римський контрнаступ на перших порах розвивався доволі успішно: окуповані Сасанідами міста Північної Месопотамії займалися римлянами без жодного серйозного спротиву з боку персів¹. Більше того, прямо згадуються й повноцінні бойові зіткнення двох армій, які завершувалися на користь Риму². Так, Амміан Марцеллін стверджує, що у битві при Резаїні була розгромлена перська армія, яку очолював особисто сам Шапур³. Перемога римлян у останній битві відкрила їм прямий шлях у Нижню Месопотамію, у напрямку Ктезифону. Представлений традиційний погляд потребує, на мою думку, суттєвих уточнень.

Як вже згадувалося раніше, «Хроніка Арбели» повідомляє, що на момент початку римського контрнаступу в Месопотамії Шапур знаходився на північно-східному напрямку, підкорюючи Хорезм та Гілян. Однак, окремі дослідники піддають це повідомлення критиці, заперечуючи факт присутності Шапура на узбережжі Каспійського моря, посилаючись на дані античних авторів щодо особистої участі шахиншаха у бойових діях проти римлян на початковому етапі їх контрнаступу⁴. На мою думку, ці дослідники надмірно довіряють повідомленням античних авторів, недооцінюючи дані «Хроніки Арбели». На відсутність Шапура на початку 240-х рр. у Месопотамії у зв'язку з бойовими діями персів на півночі зверну увагу ще В. Енслін⁵, а В. Луконін спеціально дослідив це питання і навів переконливу аргументацію щодо правдивості викладених у «Хроніці» подій⁶. Перебування Шапура у віддаленому від Месопотамії регіоні разом з найвідбірнішими перськими військовими

¹ АЖА. Трое Гордианов, XXVII.

² АЖА. Трое Гордианов, XXVII, 3; Евтропий. IX, 2, 2; Аврелий Виктор. XXVII, 8; Аммиан Марцеллин. XXIII, 5, 17.

³ Аммиан Марцеллин. XXIII, 5, 17.

⁴ Syväne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 79.

⁵ Enßlin W. Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1949. S. 9–10.

⁶ Луконин В. Г. Завоевания Сасанидов на Востоке... С. 33.

контингентами легко пояснює початкові невдачі персів у Месопотамії: нестача сил для успішної оборони місцевих фортець і необхідність прикрити ключові шляхи, які вели до Нижньої Месопотамії й ключових центрів Іраншахру, змушували останніх залишати захоплені раніше міста без бою. Відсутність найбоєздатніших частин перської армії стали причиною й окремих перемог римлян у бойових сутичках на території Північної Месопотамії. Лише прибуття Шапура з півночі на чолі добірної армії суттєво покращило стратегічне положення персів, яким вдалося нарешті перекрити шлях римлянам до Ктезифону.

Поворотним моментом усієї кампанії стала битва при Місіхі, яка відбулася на початку 244 р. Її результат та наслідки для всієї римської кампанії на Сході в цілому мають вкрай суперечливий характер через специфіку наявних джерельних матеріалів. Яскраве відображення ця битва набула у перській традиції, яка дійшла до нас у вигляді епіграфічних та іконографічних матеріалів. Найбільш інформативним джерелом виступає напис на Каабі Зороастра, який повідомляє, що у битві при Місіхі римське військо зазнало нищівної поразки, а імператор Гордіан III загинув¹. Своєрідним ілюстративним доповненням до нього виступають зображення на тріумфальному рельєфі Шапура I у Дарабгїрді² та інвеститурному – у Бішапурі³. І хоча до сьогодні ведуться палкі дискусії щодо ідентифікації окремих постатей на зазначених рельєфах, більшість вчених все таки притримується традиційної точки зору про відображення на них тріумфів шахиншаха Шапура Великого над цілим рядом

¹ SKZ (Gk). 7–8.

² Більш детально про рельєф у Дарабгїрді дивись: Herrmann G. The Darabgerd Relief – Ardashir or Shahpur // Iran. 1969. Vol. 7. P. 63–88; Levit-Tawil D. Op. cit. P. 161–180; Ricciardi R. A. A Reconsideration of the Iconography of the Triumphal Reliefs of Shapur I. A thesis submitted for the degree of Master of Arts. Brunswick, 2003. P. 49–55; Мирзоев Е. Б. Сасанидский рельеф в Дарабгирде: проблемы интерпретации // Общество, государство, право. 2013. № 4.

URL: https://studylib.ru/doc/2318102/mirzoev-e.b.-sasanidskij-rel_ef-v-darabgirde-problemy (дата звернення: 04.03.2021).

³ Більш детально про інвеститурний рельєф Шапура I у Бішапурі дивись: Herrmann G. The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur... 36 p.; Ricciardi R. A. Op. cit. P. 24–27.

римських імператорів, серед яких пізнається й Гордіан III¹. Останній, на обох зазначених рельєфах, зображується лежачим під копитами коня Шапура, що символізує повну перемогу шахиншаха над римським принцепсом².

Значно більш скромне відображення цих подій, як і загального ходу війни в цілому, міститься у джерелах західного походження, в першу чергу, у наративних джерелах. Праці античних авторів украй скупі висвітлюють бойові дії протягом 241–244 рр., характеризуючи їх як череду безумовних військових успіхів та перемог римської армії, ігноруючи кінцевий етап кампанії, акцентуючи увагу на особистій долі імператора Гордіана, який загинув навесні 244 р.³ Смерть принцепса пов'язується у західній традиції з інтригами нового префекта преторія Філіпа (майбутнього імператора Філіпа Араба), жодних натяків на можливість загибелі Гордіана III у бою з персами немає⁴.

Наявна джерельна база дає дослідникам можливість стверджувати, що навесні 244 р., на шляху до Ктезифону, римська армія на чолі з імператором Гордіаном III зазнала відчутної поразки від Шапура, наслідком якої стало згорання кампанії і укладання миру з персами⁵. Погоджуючись в цілому з вищезгаданим положенням, варто однак зробити окремі уточнення, пов'язані з визначенням масштабів військової поразки Риму та безпосередніх наслідків кампанії 241–244 рр. на положення римських володінь на Сході.

Доволі цікавим виглядає питання щодо того, яку роль у згоранні кампанії римлян на Сході зіграла загибель імператора Гордіана? Як вже зазначалося, існує дві версії його смерті: загибель на полі бою (перська традиція) й вбивство за наказом префекта преторія Філіпа (західна традиція). Загибель принцепса у

¹ Shavarebi E. *Op. cit.* P. 48–49.

² Луконин В. Г. *Культура сасанидского Ирана...* С. 54.

³ АЖА. Трое Гордианов, XXVI–XXVII; Евтропий. IX, 2, 2; Аврелий Виктор. XXVII, 8; Аммиан Марцеллин. XXIII, 5, 17.

⁴ АЖА. Трое Гордианов, XXX, 8–9; Евтропий. IX, 2, 3; Аврелий Виктор. XXVII, 8; Псевдо-Аврелий Виктор. XXVII, 2; Аммиан Марцеллин. XXIII, 5, 17; Орозий. VII, 19, 5; Зосим. I, 19; Zonaras. XII, 18.

⁵ Луконин В. Г. *Сасанидская держава в III–V вв....* С. 183; Syväne I., Maksymiuk K. *Op. cit.* P. 80.

бою з персами означало б, що римська армія зазнавала доволі потужного удару та потрапляла у доволі скрутне положення, залишившись без головнокомандуючого у ворожому оточенні, на значній відстані від власних кордонів. У той же час, вбивство імператора своїм же оточенням дає можливість говорити, що масштаби поразки римлян у Нижній Месопотамії були не такими вже й загрозливими, а майбутні змовники могли розраховувати на певну поступливість персів у мирних перемовинах, що виключає можливість повної військової поразки римлян. Аналіз укладеного у 244 р. мирного договору між Філіпом Арабом і Шапуром дає змогу стверджувати, що друге припущення є ближчим до істини.

Факт укладання мирної угоди між римлянами і персами у 244 р. знаходить підтвердження у окремих джерельних матеріалах, найбільш інформативними з яких є повідомлення з напису на Каабі Зороастра та праць візантійських авторів Єваґрія, Зосіма та Іоанна Зонари. Перський напис повідомляє, що Філіп зумів відкупитися від Шапура виплатою 500 тис. денаріїв, що дало останньому можливість вважати римського імператора власним данником¹. Єваґрій констатує факт передачі римлянами Вірменії у сферу перського впливу², а Іоанн Зонара, додає, що, окрім Вірменії, персам відійшла й уся римська Месопотамія³. Зосім в цілому характеризує мирну угоду як ганебну для Риму, хоча у її результаті імперія не мала територіальних втрат⁴. Таким чином, наявні наративні джерела містять суперечливі дані щодо змісту укладеного між Римом та Персією миру, що особливо стосується можливих територіальних змін.

Питання долі вірменських земель згідно умов римсько-перського миру 244 р. розглянув у окремому дослідженні А. Арутюнян. Проаналізувавши дані наявних джерел, автор прийшов до висновку, що можливість «передачі» римлянами вірменських земель у сферу сасанідського впливу є цілком

¹ SKZ (Gk). 9.

² Еваґрій Схоластик. V, 7.

³ Zonaras. XII, 19.

⁴ Зосим. III, 32, 4.

малоймовірною, оскільки влада самого Риму поширювалася виключно на територію Малої Вірменії, і навряд чи він мав змогу настільки вільно торгуватися землями, які перебували у безпосередньому володінні вірменських Аршакідів¹. Більше того, А. Арутюнян зазначає, що є вагомі підстави вважати, що на яких би умовах не було укладено мирну угоду, Філіп Араб явно не збирався у точності дотримуватися її умов, а тому цей договір так і не було реалізовано на практиці².

Я вважаю за необхідне зробити певні уточнення до вказаних положень. Безперечно, що Вірменія, як центр єднання усіх антисасанідських сил у регіоні, а також у силу свого геополітичного положення грала вагомую роль у зовнішньополітичних планах Шапура на Заході. Тому для нього було цілком вигідно забезпечити невтручання Риму у вірменські справи, що дозволило б персам полегшити справу поширення свого впливу у закавказькому регіоні. Окремі натяки на можливість подібної домовленості між Шапуром і Філіпом Арабом можна простежити у написі на Каабі Зороастра, де шахиншах аргументує вимушеність початку нової війни з Римом на початку 250-х рр. саме відмовою останнього від попередніх домовленостей стосовно Вірменії. Ймовірно, Філіп Араб у 244 р. пішов на певні поступки, однак у наступні роки продовжував надавати царю Хосрову активну (скоріш за все, таємну) допомогу у протидії перському проникненню у Закавказзя, що знаходить підтвердження у вірменських джерелах³. Однак, прийняті у 244 р. домовленості стосовно Вірменії варто вважати суто декларативними, оскільки Рим не збирався поступитися своїми позиціями в регіоні персам. Тому припущення, висунуте Б. Дігнас та Е. Вінтером, стосовно цілеспрямованої «здачі» Вірменії римлянами Шапуру заради того, аби кавказькі проходи захищалися від євразійських кочовиків персами, за що останні й мали отримувати грошові виплати за

¹ Арутюнян А. Ж. Римско-сасанидский «самый позорный» договор 244 г. и Аршакидская Армения // Ирсина. Античный мир и его наследие. 2015. Вып. IV. С. 142–143.

² Там же. С. 143.

³ Моисей Хоренаци. II, 72.

рахунок римської казни¹, мені здається абсолютно неприпустимим. Вихід перських підрозділів у Закавказзя й установлення їх контролю над ключовими гірськими перевалами означало остаточний крах римських позицій в регіоні, що погіршувало б геополітичне становище імперії в близькосхідному регіоні в цілому, оскільки її володіння у Каппадокії, Сирії та Малій Азії опинялися під загрозою можливого комбінованого наступу з боку персів як з фронту (від Євфрату), так і з флангу. Окрім того, Рим втратив би при цьому усіх своїх ймовірних союзників в регіоні: вірменів, іберів та інших.

Припущення про декларативність зроблених у 244 р. заяв, є цілком прийнятним і з інших причин: головним завданням Філіпа Араба було забезпечення та укріплення своєї влади в імперії, що передбачало необхідність якнайшвидшого завершення війни на Сході заради легітимації свого положення у Римі. На мирних переговорах з персами новий принцепс цілком міг стати «доволі поступливим», але саме на словах, оскільки на випадок загострення ситуації мав під рукою солідні військові сили, яких було б достатньо аби прикрити східні кордони імперії. Шапур, до речі, сам перебував у доволі специфічному положенні: хоча йому і вдалося нанести римлянам відчутного удару під Місіхом, однак далеко не нищівного; більше того, римляни продовжували стояти неподалік від Ктезифону і Селевкії, загрожуючи ключовим районам Іраншахру, що було додатковим стимулом для персів також шукати шляхів примирення з Римом.

Обопільне бажання згортання конфлікту уможливило успіх переговорного процесу. Шапур вдовольнився вигідними умовами мирної угоди, а Філіп – усвідомленням того, що вони залишаються виключно декларативними. Дещо складніше виглядає питання, пов'язане з можливим залишенням римлянами Північної Месопотамії на користь персів. На мою думку, наявні джерельні дані вперто вказують на хибність подібного припущення. По-перше, Іоанн Зонара згадує, що врешті-решт Філіп порушив умови мирної угоди з персами,

¹ Dignas B., Winter E. Op. cit. P. 120.

поновивши римську владу у Месопотамії та Вірменії¹; по-друге, брат принцепса – Юлій Пріск неодноразово згадується у якості «префекта Месопотамії»², «ректора Сходу»³ та «командуючого сирійськими підрозділами»⁴, що дає можливість стверджувати, що римляни зберегли владу над північномесопотамськими містами, а їх обороноздатності було приділено максимум можливої уваги; по-третє, наявні нумізматичні дані показують, що римська чеканка у ключових містах Північної Месопотамії (у тому ж Нізібісі) поновилася після їх звільнення від перської окупації унаслідок експедиції імператора Гордіана⁵; по-четверте, аль-Табарі повідомляє, що через вісім років Шапуру довелося заново брати Нізібіс⁶, що підтверджує факт перебування міста у складі римської Месопотамії за правління Філіпа. У той же час, окремі дослідники, як наприклад Д. С. Поттер, на основі археологічних та нумізматичних свідчень з покинутих римлянами у 240-х рр. укріплених пунктів Айн Сіну⁷ та Кіфріну⁸, роблять висновок про цілковиту ймовірність передачі Філіпом північномесопотамських міст персам згідно умов укладеного миру⁹. Однак, як зазначає П. Едвелл, запустіння окремих прикордонних фортець не може слугувати достовірним свідоцтвом передачі усіх північномесопотамських володінь Риму персам, через недостатній рівень наших можливостей щодо

¹ Zonaras. XII, 19.

² IGR. III, 1201; III, 1202.

³ CIL. III, 141495⁵.

⁴ Зосим. I, 19, 2.

⁵ Townsend P. W. The Administration of Gordian III // Yale Classical Studies. 1934. Vol. 3. P. 128; Demir M., Keçiş M. Nisibis at the border of Romans and Sasanians between the third and fifth centuries AD // TAD. 2017. Cilt 36 (62). P. 4.

⁶ The History of al-Tabari... P. 28.

⁷ Ш. Грегори датує відхід римлян з укріплення Айн Сіну періодом середини III ст.: Gregory Sh. Roman Military Architecture on the Eastern Frontier. In 3 vol. Vol. 2. Amsterdam: Hakkert, 1996. P. 109.

⁸ Відповідне датування залишення римлянами Кіфріну кінцем правління Гордіана III – початком принципату Філіпа Араба надає А. Інверніцці: Invernizzi A. Kifrin and the Euphrates Limes // Defence of Roman and Byzantine East. Proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986. Part 1 / Ed. by Ph. Freeman, D. Kennedy. Oxford, 1986. P. 372.

⁹ Potter D. S. Prophecy and History: A Historical Commentary on the Thirteenth Sibylline Oracle. Oxford: Oxford University Press, 1990. P. 223.

точного датування їх остаточного занепаду¹. Навіть, якщо припустити, що вказані прикордонні укріплення були залишені саме у середині 240-х рр., це ніяк не може слугувати беззаперечним доказом переходу під перський контроль усієї Північної Месопотамії, оскільки римляни могли залишити ряд фортець через низький рівень їхньої обороноздатності, спричинений неодноразовим переходом вищезгаданих пунктів з рук в руки протягом останнього десятиліття.

Окремо варто зупинитися на відображенні подій 241–244 рр. у імперській пропаганді обох сторін. Як вже згадувалося раніше, Шапур увіковічив свою перемогу у написі на Каабі Зороастра та відповідних рельєфах (тріумфальному у Дарабгірді, інвеститурному у Бішапурі), в яких перемога у війні беззаперечно віддається персам, що підкреслюється показом лежачого під копитами коня шахиншаха імператора Гордіана, а також згадування Філіпа Араба у якості данника Іраншахру. Відображення цих подій у римській імперській пропаганді має свою специфіку. «Автори життєписів Августів» повідомляють, що на честь перемог Гордіана на Сході сенат розпочав підготовку до проведення тріумфу, а тестю імператора (префекту преторія за сумісництвом) Тімесітею присвятив напис, де останнього названо «охоронцем усього світу» й «відновником держави»², окрім того на могилі принцепса у Персії, існування якої підтвердив ще у IV ст. Амміан Марцеллін³, на декількох мовах було зроблено напис, у якому Гордіан проголошувався «переможцем персів»⁴. Однак, якихось реальних проявів відображення перської кампанії у імперській пропаганді виявити не вдалося: ні у монетних емісіях, ні у відповідних написах доби Гордіана III. М. Пічін зробив припущення, що наявні матеріали, які відображали перський тріумф Гордіана, просто не збереглися до нашого часу⁵,

¹ Edwell P. *Between Rome and Persia...* P. 178.

² АЖА. Трое Гордианов, XXVII, 9–10.

³ Аммиан Марцеллин. XXIII, 5, 17.

⁴ АЖА. Трое Гордианов, XXXIV, 2–3.

⁵ Peachin M. *Op. cit.* P. 61.

однак П. Дирлага вказує на те, що така ймовірність є цілком маловірогідною¹. Немоżliвість підтвердження повідомлення «Авторів життєписів Августів» за допомогою інших джерел змушує нас ставитися до нього зі скептицизмом. Натомість, доволі широко представлена відповідна ідеологічна пропаганда імператора Філіпа. Одразу після заключення миру з Шапуром з'являється випуск антоніанів з легендою PAX FVNDATA CVM PERSIS², випуск яких Р. Бленд пов'язує з необхідністю виплати грошових дотацій Шапуру³. Також до нас дійшли епіграфічні згадки про наступні титули Філіпа Араба: Persicus⁴, Persicus Maximus⁵, Parthicus Maximus⁶ та Ἀδιαβηνικός⁷, що засвідчує бажання принцепса виставити укладений з персами договір у вигідному для себе світлі.

Підсумовуючи результати перського походу Гордіана 241–244 рр. можна з упевненістю сказати, що досягти певного довгострокового вирішення римсько-перського протистояння знову не вдалося. В. Дмитрієв вірно вказує, що у даному випадку важко визначити безумовного переможця у військово-стратегічному відношенні⁸. Римлянам дійсно вдалося очистити власну територію від персів, що було одним з першочергових завдань організованого Гордіаном походу, однак навряд чи це можна, услід за В. Дмитрієвим, характеризувати як вирішення найважливішої проблеми Риму на Сході⁹, оскільки завдати сасанідській монархії рішучого удару у найвдаліший для цього момент знову не вдалося. Згорнувши на певний час операції на півночі, Шапур зумів зупинити римлян у Месопотамії, що укупі з подальшим

¹ Durlaga P. Op. cit. S. 15.

² RIC. IV/3. № 69.

³ Bland R. From Gordian III to the Gallic Empire (AD 238–274) // The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage / Ed. by W. E. Metcalf. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 531.

⁴ AE. 1935, 27.

⁵ CIL. VI, 1097.

⁶ CIL. III, 4634.

⁷ AE. 1975, 765.

⁸ Дмитриев В. А. «Всадники в сверкающей броне»... С. 169.

⁹ Там же. С. 172.

розгортанням внутрішньополітичного протистояння у верхах римської еліти унеможливило продовження війни з Персією. Таким чином, можливості останньої щодо повторного наступу убік римських володінь у Месопотамії та Сирії у найближчий для цього час жодним чином не постраждали, а отже головне завдання римлян на Сході – убезпечення власних володінь від можливої повторної агресії з боку Ірану на тривалий термін знову залишилося невиконаним.

Отже, у кінці 230 – на початку 240-х рр. Сасанідам вдалося повністю витіснити римлян з території Північної Месопотамії, утвердивши власну гегемонію в регіоні. Організований імператором Гордіаном III контрнаступ призвів до звільнення окупованих персами римських володінь у Північній Месопотамії, однак так і не зумів вирішити ключові римсько-перські протиріччя у довгостроковій перспективі, що означало неминучість повторного раунду збройного протистояння за домінування у Передній Азії.

2.3. Друга та третя війни Шапура з Римом: утвердження перської гегемонії у Передній Азії

Укладений у 244 р. мир між Римом і Персією на певний час стабілізував обстановку у Передній Азії на умовах збереження традиційного статусу кво, що дозволило обом сторонам зайнятися вирішенням нагальних зовнішньополітичних проблем на інших напрямках. Так, за правління Філіпа Араба суттєво погіршилося положення Риму на дунайському напрямку: Мезія та Фракія були вщент спустошені племенами карпів та готів, яких вдалося тимчасово умиротворити лише щедрими грошовими виплатами¹. Не менш загрозливо розгорталися події і на сасанідських кордонах. Джерельні дані

¹ Иордан. О происхождении и деяниях гетов. 90–93; Зосим. I, 20, 1–2.

дозволяють говорити про поновлення бойових дій на північно-східному напрямку, де боротьбу з Шапуром продовжив колишній полководець Ардашира Перозмат, заручившись підтримкою правителів Гіляну, Сакастану, а також вірменського царя¹. Усю другу половину 240-х рр. Шапур провів у боротьбі з об'єднаною коаліцією, врешті-решт розгромивши усіх своїх супротивників: підкорений Гілян очолив син шахиншаха Варахран, свою покірність персам виказав цар Керману, володіння Сасанідів охопили і значну частину колишнього Кушанського царства до кордонів Пешавару².

На кінець 240-х рр. єдиним реальним суперником Шапура залишається Вірменія, яка отримувала певну допомогу від римлян. Однак справи останніх на Сході значно погіршилися під кінець правління Філіпа Араба та під час нетривалого принципату Деція. Широке невдоволення місцевого населення викликала діяльність головнокомандуючого на Сході Юлія Пріска, що призвело врешті-решт до повстання та проголошення імператором якогось Іотапіана, якого невдовзі було страчено³. Непопулярні заходи Пріска можна легко пояснити військовою необхідністю протистояння проникненню перського впливу у Вірменію та Закавказзя шляхом підтримки царя Хосрова, однак «благородні» мотиви «ректора Сходу» не знайшли підтримки у місцевому середовищі. Після придушення заколоту Іотапіана (вже за правління імператора Деція) на політичному небосхилі Антіохії впливає ім'я місцевого посадовця Мареада⁴, який у силу певних обставин був змушений втекти з міста, знайшовши притулок у персів. Джерельні дані звинувачують його у розкраданні державних коштів, моральній розпусті тощо⁵, хоча не можна беззаперечно відкидати й версію про певну фабрикацію кримінальної справи

¹ Моисей Хоренаци. II, 87; Syvänne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 83.

² Луконин В. Г. Завоевания Сасанидов на Востоке... С. 34–35; Syvänne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 83–84.

³ Аврелий Виктор. XXIX, 2; Зосим. I, 20, 2; 21, 2.

⁴ Аммиан Марцеллин. XXIII, 5, 3. В інших джерелах даються наступні варіанти його імені: Кіріад (АЖА. Тридцять тиранов, II, 1–4); Маріад (Иоанн Малала. XII, 26); Маріадн (Анонимный продолжатель Диона Кассия. Фр. 1).

⁵ АЖА. Тридцять тиранов. II; Иоанн Малала. XII, 26.

проти урядовця з метою його відставки¹. Увесь масштаб загрози, яку ніс у собі перебіжчик Мареад, полягав у тому, що в Антіохії залишилося чимало його прибічників², що могло зіграти (і зіграло на практиці) свою фатальну роль.

Політична нестабільність у східних провінціях імперії зіграла таки свою роль у зменшенні римської допомоги царю Хосрову, що було використано Шапуром для активізації наступальних дій проти Вірменії. Перське вторгнення у царство Хосрова сучасні дослідники датують 252–253 рр.³, що співпадає з датуванням Зосимом початку нової війни на Заході правлінням імператора Требоніана Галла⁴. У ході бойових дій цар Хосров загинув, а територія Вірменії (принаймні значна її частина) була окупована персами⁵. Наступник вірменського престолу (син покійного царя Хосрова) Тірідат був змушений шукати порятунку у римських володіннях⁶. Версія окремих вірменських дослідників, наприклад, А. Арутюняна, про розподіл території Великої Вірменії на дві частини: західну та східну, в першій з якій правили представники Аршакідської династії, а в другій – перська маріонетка Артавазд⁷, варто визнати такою, що не відповідає дійсності, оскільки сама фігура так званого Артавазда V, який згадується виключно «Авторами життєписів Августів»⁸, вважається цілковитою вигадкою⁹. Скоріш за все, майже одразу після підкорення території Вірменії її царем стає спадкоємець Шапура – його старший син Хормізд-Ардашир¹⁰.

¹ Edwell P. Between Rome and Persia... P. 183.

² Анонимный продолжатель Диона Кассия. Фр. 1.

³ Луконин В. Г. Завоевания Сасанидов на Востоке... С. 33; Maksymiuk K. Armenia w polityce Sasanidów w III w.n.e. // Acta Universitatis Wratislaviensis. Antiquitas. 2007. T. 29. S. 348.

⁴ Зосим. I, 27, 2.

⁵ Моисей Хоренаци. II, 76; Луконин В. Г. Культура сасанидского Ирана... С. 56.

⁶ Моисей Хоренаци. II, 76; Zonaras. XII, 21.

⁷ Арутюнян А. Ж. Древняя Армения между Восточным Средиземноморьем и Ираном... С. 320.

⁸ АЖА. Двое Валерианов. III.

⁹ Chaumont M. I. Armenia and Iran ii. The Pre-Islamic period // Encyclopedia Iranica. Vol. II / Ed. by Eh. Yarshater. London: Routledge & Kegan Paul, 1987. P. 418–438.

URL: <https://iranicaonline.org/articles/armenia-ii> (дата звернення: 13.03.2021)

¹⁰ SKZ (MP). 25.

Згадування Іберії та Албанії у переліку територій, підвладних Сасанідам, у написі на Каабі Зороастра дозволяє припустити, що вищезгадані території були захоплені персами/потрапили у сферу їх впливу також протягом початку 250-х рр.¹ Теж саме стосується і території Адіабени².

Експансія Сасанідів на Захід та утвердження їх влади у Вірменії та Закавказзі не могло не викликати серйозного занепокоєння у Римі, оскільки тепер під можливим ударом опинялися власне римські володіння в Північній Месопотамії, Сирії та Каппадокії. Серйозні політичні баталії у столиці не дозволили очолити новий похід проти персів особисто принцепсу (Требоніану Галлу, Еміліану чи Валеріану, які правили один за одним протягом 253 р.), тому скоріш за все справу проведення військової експедиції взяв на себе легат Сирії³. Шапур не збирався очікувати римське вторгнення, а тому здійснив превентивний наступ, зустрівши римлян у Північній Месопотамії, що було вдалим рішенням, враховуючи той факт, що саме тут перси могли вдало використовувати свою військову перевагу, в першу чергу у кінноті, а також вести війну на чужій території, не наражаючи на ризик життєві центри Іраншахру у Нижньому Межиріччі. У битві при Барбаліссі у 253 р. римська армія зазнала поразки, що відкрило персам шлях углиб імперських володінь⁴. Протягом 253–256 рр. персами було узято та розграбовано близько 37 міст у римській Месопотамії, Сирії та Каппадокії⁵, вінцем військового тріумфу Шапура стало падіння ключової римської фортеці на Євфраті – Дури-Европос та столиці Сирії – Антіохії. Падіння останньої стало можливим, не в останню чергу, завдяки колабораціоністській діяльності Мареада⁶.

¹ SKZ (Gk). 3; Farrokh K., Sánchez-Gracia J., Maksymiuk K. Caucasian Albanian Warriors in the Armies of pre-Islamic Iran // *Historia i Świat*. 2019. Nr. 8. P. 23.

² SKZ (Gk). 2; Луконин В. Г. Культура сасанидского Ирана... С. 56.

³ Дмитриев В. А. «Всадники в сверкающих доспехах»... С. 173.

⁴ SKZ (Gk). 11; Syväne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 85–86.

⁵ SKZ (Gk). 12–19.

⁶ АЖА. Тридцать тиранов, II, 2; Аммиан Марцеллин. XXIII, 5, 3; Анонимный продолжатель Диона Кассия. Фр. 1.

Однак, виняткові успіхи персів у східних римських провінціях так і не були закріплені, оскільки, спустошивши сирійські й частково каппадокійські міста, Шапур повернувся до Месопотамії¹, закріпивши за Іраншахром лише приєвфратські міста. І. Сів'янне та К. Максимюк пов'язують згортання операцій Шапура проти римлян активізацією бойових дій вірменів, які завдали персам ряд дошкульних ударів², однак, на мою думку, це твердження не відповідає дійсності, оскільки навряд чи б підкорена нещодавно Вірменія змогла б організувати настільки вдалий спротив Сасанідам. Справа полягала в тому, що Шапур і не планував закріплювати свою владу над настільки широкими територіями римського Сходу, оскільки чудово розумів важкість їх подальшого утримання, а тому обмежився встановленням контролю лише над Месопотамією. Окрім того, цілком доречним я вважаю припущення В. Луконіна стосовно причин тимчасового згортання бойових дій між римлянами і персами у другій половині 250-х рр. Радянський дослідник, на основі аналізу тріумфального рельєфу Шапура в Накш-і Рустам, дійшов висновку, що імператору Валеріану вдалося досягти укладення миру, за умовами якого персам і відійшли римські володіння у Месопотамії³. Погоджуючись в цілому з думкою В. Луконіна, я вважаю за необхідне охарактеризувати досягнуті домовленості між римлянами і персами як перемир'я, а не мирну угоду, оскільки на той час вже було зрозуміло, що, прибувши на Схід, імператор Валеріан не збирався без бою здавати персам гегемонію у регіоні⁴. Шапур, в свою чергу, також мав на меті виграти час для більш ретельної підготовки до нової неминучої війни з Римом, тим більше, що успіхи протягом 253–256 рр. не були такими вже легкими для персів, що підтверджується джерельними даними про буксування перського наступу біля

¹ Зосим. I, 27, 2.

² Syväanne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 93.

³ Луконин В. Г. Культура сасанидского Ирана... С. 57.

⁴ Відкарбовані у Антіохії монетні емісії кінця 250-х рр. з легендою VICT(ORIA) PART(HICA) (RIC. V/1, № 291) варто розцінювати як вдалий пропагандистський хід, ніж відображення реальних військових успіхів Валеріана у боротьбі проти персів.

міста Емеси, захисники якого організували відчайдушний спротив агресорам, змусивши персів відступити назад¹.

Військові приготування імператора Валеріана були суттєво змішані несподіваними вторгненнями готів, а також окремих представників дунайського конгломерату племен у Малу Азію, куди їм вдалося переправитися за допомоги боспорського флоту². Удари з тилу по прибережним містам, а також більш глибокі рейди вглиб півострову дезорганізували римську тилу службу, що нанесло непоправної шкоди запланованій кампанії проти персів. У зв'язку з цим, римляни одразу ж втратили надію на перехоплення ініціативи у перської сторони, що дозволило Шапуру розпочати нове вторгнення у римські межі.

Хід третьої війни Шапура з Римом можна реконструювати лише у загальних рисах. Окремі зіткнення розпочалися ще на рубежі 258/259 рр., однак головні події кампанії розгорнулися у 260 р. з облогою Шапуrom Едесси³, яку, вочевидь, йому так і не вдалося зайняти у попередньому поході. На допомогу обложеному місту виступила римська армія на чолі з Валеріаном⁴. Рівнинний характер місцевості ідеально підходив для найбоездатнішої частини перської армії – важкої та легкоозброєної кавалерії⁵. Урешті-решт, протистояння під Едессою завершилося нищівною поразкою римської армії, втрати якої (убитими і полоненими) дослідники доводять до 40 тис. осіб⁶. Проте найбільшого удару римському престижу завдав факт того, що у ворожий полон потрапив імператор Валеріан⁷. Його подальша доля достеменно не відома: згідно одних

¹ IGLS. 1799; Иоанн Малала. XII, 26.

² Зосим. I, 31–35.

³ SKZ (Gk). 19; Zonaras. XII, 23.

⁴ SKZ (GK). 20.

⁵ Farrok K. Op. cit. P. 188.

⁶ Дандо-Коллинз С. Легионы Рима. Полная история всех легионов Римской империи / Пер. с англ. Н. Ю. Живловой. М.: Центрполиграф, 2015. С. 541.

⁷ SKZ (Gk). 24.

свідчень, він прожив у неволі до самої смерті¹, згідно другим, невдовзі помер від отриманих ран², згідно третім, Шапур використовував римського принцепса у якості підставки для ніг, коли сідав на коня³, згідно четвертим, Валеріана було страчено традиційним перським способом, а саме – здерши з нього шкіру⁴. У будь-якому разі, він назавжди зійшов з політичної арени, залишивши своєму сину та співправителю Галлієну пошматовану численними узурпаторами західну частину імперії, у той час як її східна частина, здавалося б, залишалася цілковито беззахисною перед черговою перською навалою. Одразу після розгрому римлян під Едессою Шапур розгорнув повномасштабний наступ углиб Сирії, Кілікії та Каппадокії: напис на Каабі Зороастра повідомляє про чергові десятки римських міст, які були взяті та розграбовані персами (серед яких вже вдруге значилися Антіохія та Селевкія-Піерія)⁵; під владу Іраншахру відійшла й уся Осроєна⁶.

Таким чином, у ході двох війн, які йшли майже безперервно протягом 250 – початку 260-х рр. Шапуру вдалося завдати Риму ряд дошкульних поразок, приєднати до Іраншахру більшу частину Вірменії, Північну Месопотамію, Осроєну, встановити контроль над Закавказзям. Справжніми господарями на території Сирії, Каппадокії та частини Малої Азії були перські війська, які брали одне місто за іншим, грабували та плундрували їх, і йшли все далі на Захід. Здавалося, що переможний поступ Сасанідів зупинити вже неможливо. Рубіж 260/261 рр. став апогеєм перської могутності і абсолютної гегемонії Іраншахру у всій Передній Азії.

П'ятирічний період затишшя (233–238 рр.) у ході римсько-перського збройного протистояння був активно використаний Сасанідами для укріплення

¹ Евтропий. IX, 7; Zonaras. XII, 23.

² Аврелий Виктор. XXXII, 5.

³ Псевдо-Аврелий Виктор. XXXII, 5–6.

⁴ Лактанций. V, 6.

⁵ SKZ (Gk). 26–33.

⁶ Абрамзон М. Г. Указ. соч. С. 117.

своїх позицій у Месопотамії шляхом закріплення контролю над східною прибережною частиною Аравійського півострову, що не тільки убезпечило Іраншахр від нападів арабських племен, але й дозволило йому повністю монополізувати посередницьку торгівлю між Заходом і Сходом, звівши римський вплив у Аравії до мінімуму. Окрім цього Ардашир Папакан провів певні організаційні перетворення у армії, на основі аналізу попередньої кампанії проти Риму, посиливши піхотні частини й облогову справу, які мали зіграти ключову роль у боротьбі за північномесопотамські міста. У той же час, активізація політичного протистояння між окремими угрупованнями усередині Римської імперії унеможливлювало процес організації дієвої оборони східного кордону, яка продовжувала спиратися на застарілі засади і принципи.

Римсько-перська війна 238–244 рр. показала якісне зростання військової стратегії перського керівництва, яке упродовж декількох років зуміло повністю витіснити римлян з Північної Месопотамії, узявши під свій контроль ключові фортеці на Євфраті. Організований Гордіаном III контрнаступ на початковому етапі призвів до серйозних успіхів, а саме до звільнення римських територій від перської присутності і перенесення бойових дій у Нижнє Межиріччя, чому в значній мірі сприяла зайнятість основних збройних сил Сасанідів боротьбою на північно-східних кордонах. Прибуття Шапура на месопотамський театр бойових дій, а також концентрація усіх перських сил на підступах до Ктезифону дозволило шахиншаху завдати римлянам потужного удару і зупинити їх наступ. Військовий заколот Філіпа Араба і вбивство Гордіана сприяло усвідомленню римським керівництвом необхідності заключення мирної угоди з персами, яка передбачала повернення північномесопотамських міст до складу Риму, за що Іраншахр отримував певну контрибуцію і визнання Вірменії і Закавказзя сферою свого впливу.

Тривала боротьба Шапура з об'єднаною коаліцією правителів окремих царств Прикаспію та Середньої Азії у 240-х рр. сприяла певній стабілізації положення у Месопотамії. Постійна загроза варварських вторгнень на західних

кордонах, а також вируюча громадянська війна між окремими політичними угрупованнями в Римі не дозволяла йому активно втручатися у східні справи, однак сирійські намісники у межах своїх сил надавали допомогу вірменському царю Хосрову у його боротьбі проти сасанідської експансії. З підкоренням на початку 250-х рр. більшої частини Вірменії перси використали порушення умов мирної угоди 244 р. як привід до початку нової війни з Римом. До середини 250-х рр. перси знову окупували Північну Месопотамію і вщент сплюндрували римські володіння у Сирії та Каппадокії. Розорення головних імперських міст на Сході підтверджує той факт, що Шапур не мав наміру закріпитися на цих землях, через розуміння неможливості їх тривалого утримання. Організований імператором Валеріаном контрнаступ зазнав краху ще до свого початку, через відкриття нового фронту у Малій Азії, яка стала жертвою грабіжницьких нападів готів і племен Подунав'я, що дозволило персам нанести удар першими. Розгром римлян під Едессою у 260 р. відкрив Шапуру прямий шлях углиб римських володінь на Сході, які вдруге зазнали нищівного спустошення.

РОЗДІЛ 3. СТАБІЛІЗАЦІЯ ОБСТАНОВКИ ПРОТЯГОМ 260-Х – 283 РР.

Початок 260-х рр. проходив під знаком повної перської гегемонії у Передній Азії: розгромлена під Едессою римська армія виявилася неспроможною зупинити прорив армії Шапура углиб східних провінцій імперії. Під ударами персів вже вдруге за останні 10 років впав цілий ряд сирійських та каппадокійських міст, включаючи такі центри як Антіохія та Самосата. Здавалося, що втримати наступ військ Шапура неможливо: імператор Галлієн вів напружену боротьбу на Заході проти варварських вторгнень з-за Рейну та Дунаю і проти численних узурпаторів усередині імперії, а тому події на далекому Сході явно займали другорядне значення у його політичних планах. Процес організації спротиву перській агресії почав формуватися не у Римі, а на далекій східній периферії імперії, а його логічна інституалізація завершилася появою особливого територіального утворення – Пальмірської держави.

3.1. Пальмірська держава: між Римом та Іраншахром

З розгромом армії Валеріана під Едессою влада Риму на Сході по суті була ліквідована. Напружена внутрішня та зовнішня обстановка у західній частині імперії унеможлиблювала надання будь-якої допомоги східним провінціям, залишаючи таким чином їх сам на сам з перською навалою. Взагалі, проміжок часу з 253 по 268 рр. справедливо вважається піком кризи III ст.¹, а поразка Валеріана на Сході – початком його найбільш гострого етапу, коли імперія

¹ Дьяков В. Н. Указ. соч. С. 84; Сергеев И. П. Образ римского императора Галлиена в его жизнеописании и в историографии // Харківський історіографічний збірник. Вип. 6. Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. Харків: НМЦ СД, 2003. С. 72.

фактично розпалася на ряд окремих частин¹. Подібна ситуація полегшувала наступ Шапура на Захід, де тривалий час він не зустрічав жодного серйозного опору.

Глибоке проникнення персів у римські володіння та бажання охопити якнайширші території з метою їх грабунку зумовили поступовий розподіл перської армії на окремі групи, які діяли на різних напрямках: так, одна з них рушила уздовж середземноморського узбережжя углиб Малої Азії, інша – в напрямку Каппадокії та Малої Вірменії². Розпорошення сасанідської армії по чималих площах послаблювало її бойові можливості, у той час як постійні грабунки та насильства на пройденому шляху негативно впливали на моральну складову війська, унаслідок чого стрімко падала його дисципліна і військова спроможність. Перші тривожні симптоми поступового розкладу перської армії проявилися під час походу у Малу Азію, де поблизу Помпейополя одна з перських колон була розбита римським полководцем Каллістом³, якому, вочевидь, вдалося згуртувати навколо себе бойовий загін з відступаючих римських вояків і розпочати організований спротив загарбникам. Цілком ймовірним мені видається існування не одного, а декількох подібних угруповань, які почали вести партизанську війну проти персів по всій території східної частини Малої Азії та Каппадокії, координуючи свої дії одне з одним⁴. Зростаючий (й, що найголовніше, організований) спротив римлян перській навалі змусило Шапура зупинити похід углиб Малої Азії і розпочати планомірний відхід разом з усім награбованим назад у Месопотамію. Варто

¹ Князький И. О. Этапы «великого кризиса» Римской империи в III веке // Научные революции: сущность и роль в развитии науки и техники. Сборник статей Международной научно-практической конференции (28 августа 2017 г., г. Уфа). В 2 ч. Ч. 2. Уфа: АЭТЕРНА, 2017. С. 72.

² Syväanne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 97.

³ Zonaras. XII, 23.

⁴ Верховне командування на Сході вочевидь перейшло у руки Макріна – скарбничого (*comes fiscus*) й квартирмейстера (*praefectus annonae*) імператора Валеріана, якому пощастило не потрапити у перський полон разом з іншими імперськими можновладцями під Едессою: Анонимный продолжатель Диона Кассия. Фр. 3.

відмітити, що цей відступ мав організований характер і ні в якому разі не походив на втечу.

Інший фронт боротьби з сасанідською агресією відкрився на півдні і був пов'язаний з енергійною діяльністю правителя Пальміри – Септимія Одената. Це місто до середини III ст. не відігравало якогось вагомego політичного значення у житті римського Сходу, граючи ролі одного з прикордонних форпостів на шляху вторгнень варварських племен з території Аравії¹. У той же час, економічне значення Пальміри як вагомego торгівельного центру Передньої Азії невпинно зростало. Місто перетворилося на важливий транзитний пункт на перехресті шляхів із Заходу (Сирії) на Схід (Месопотамію), а також з Півночі (Прикаспію, або навіть Північного Причорномор'я) на Південь (Аравію)². Боротьба римлян з Сасанідами, яка почалася з кінця 220-х рр. внесла серйозні корективи у хід торгових операцій у Передній Азії, де все виразніше проявлялося перське домінування. Пальміра мала пристосовуватися до нової геополітичної обстановки в регіоні, що й зумовило пошуки контактів з перебуваючим на той час у зеніті могутності шахиншахом Шапуром³. Однак, блискучі успіхи останнього на Сході протягом 260–261 рр. зумовили його непоступливість у питанні переговорного процесу з правителем Пальміри, від якого Шапур жадав беззаперечного визнання своєї влади⁴. Віддалене положення міста від основного театру бойових дій та шляху наступу персів на Захід дозволило Оденату уникнути сасанідського вторгнення й зайняти вичікувальну позицію, переймаючись паралельно справою підвищення обороноздатності міста. Остаточна позиція Пальміри у римсько-перському протистоянні, на мою думку, сформувалася після буксування сасанідського наступу у Малій Азії й початку згортання Шапуром військових операцій на Заході, що продемонструвало виснаженість перської армії й появу

¹ Shahid I. *Rome and the Arabs: A prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs*. Washington, 1984. P. 22.

² Дьяков В. Н. Указ. соч. С. 97.

³ Petrus Patricius. Frag. 10; Сергеев И. П. Рим и Пальмира... С. 22.

⁴ Petrus Patricius. Frag. 10.

унікального шансу для правителя Пальміри втрутитися у конфлікт. А тому, думка окремих дослідників про остаточний перехід Одената на бік римлян одразу після провалу його посольства до Шапура¹ видається сумнівною, оскільки правитель Пальміри навряд чи б ризикував обирати ту чи іншу сторону, допоки доля кампанії ще не була остаточно вирішена.

Специфічні умови сирійської пустелі, у якій розташовувалася Пальміра, а також характерні особливості їх торгових маршрутів зумовили широке розповсюдження у армії Одената кінноти та підрозділів лучників², що суттєво поліпшувало шанси пальмірців на успішне протистояння персам у тих умовах, де виявлялися безпорадними навіть римські легіонери. Це дозволило невеликій, але компактній і добре організованій армії Одената нанести відчутного удару одній з відступаючих перських колон, які переправлялася через Євфрат³. Л. Грегоратті висловлює думку про те, що успіх Одената було свідомо гіперболізовано у західній історичній традиції з метою представити звичайний рейд як повноцінне бойове зіткнення⁴. На мою думку, автор правий у тому, що навряд чи у ході свого першого походу проти персів Оденат зумів завдати останнім якоїсь серйозної військової поразки у повноцінній битві, однак йому безсумнівно вдалося нанести одному з відступаючих перських загонів відчутних втрат, відбивши при цьому частину награбованого ним добра. У будь-якому разі, навіть такі невеликі перемоги локального масштабу на фоні попередніх катастрофічних поразок римської армії виставляли постать Одената у вигідному світлі. Окрім цього, пальмірська армія могла провести ще декілька окремих рейдів по перським тилам, однак, на мою думку, на цьому етапі не

¹ Лукьянов А. О., Комлев П. А. Пальмирская держава: «особый статус» как фактор усиления римского контроля на Востоке // Язык. Культура. Коммуникации. 2016. № 1.

URL: <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/362/522> (дата звернення: 21.03.2021)

² Farrokh K. Op. cit. P. 189–190; Дандо-Коллинз С. Указ. соч. С. 542.

³ АЖА. Двое Валерианов, IV, 3; Zonaras. XII, 23.

⁴ Gregoratti L. Shapur I // The Encyclopedia of the Roman Army / Ed. by Y. Le Bohec. John Wiley & Sons Ltd, 2015.

URL: https://www.academia.edu/12061650/Shapur_I_in_Y_LeBohec_ed_The_Encyclopedia_of_the_Roman_Army_C_hichester_Wiley_Blackwell_2015 (дата звернення: 21.03.2021)

можна говорити про якісь серйозні стратегічні успіхи Одената, на кшталт звільнення окремих важливих міст, чи територій. Для рішучої боротьби з персами правителю Пальміри не вистачало сил; єдиним логічним вирішенням проблеми нестачі військ виглядала перспектива об'єднання під верховним командуванням Одената окрім власне пальмірських збройних формувань також і усіх військових контингентів римської армії на Сході.

Тим часом, поступовий відхід персів з римських володінь у Малій Азії та Каппадокії сприяв згортанню бойових дій армії Макріна проти персів й початку підготовки до боротьби з Галлієном за владу у Римі, яку колишній квартирмейстер Валеріана прагнув здобути для своїх синів – Квієта та Макріана¹. Головні сили узурпатора переправилися на Балканський півострів, а в Азії залишився Калліст разом з Квієтом². Розподіл сил конкуруючого Оденату угруповання римлян давало йому змогу втілити свій план про об'єднання під своїм началом усіх військових сил на римському Сході на цілком легальній основі, не викликаючи заперечень у Римі, шляхом формальної підтримки імператора Галлієна у боротьбі з черговими узурпаторами. У той час, коли Макрін був розгромлений на Балканах, де й загинув разом з сином³, Оденат завдав поразки армії Калліста і Квієта (останніх також було вбито)⁴. Із розгромом Макріна та його прибічників римська влада на Сході остаточно впала, а усю її повноту зосередив у своїх руках правитель Пальміри.

Дані Іоанна Зонари дають можливість стверджувати про існування окремих попередніх домовленостей між Галлієном та Оденатом, напередодні вступу останнього у війну з прибічниками Макріна. У якості винагороди за остаточний розгром залишків армії узурпатора в Азії імператор наділив його повноваженнями головнокомандуючого (στρατηγός) римських військ на Сході⁵.

¹ АЖА. Тридцять тиранов, XII, 12; Zonaras. XII, 24.

² Zonaras. XII, 24.

³ АЖА. Тридцять тиранов, XII, 13; Zonaras. XII, 24.

⁴ АЖА. Тридцять тиранов, XV, 4; Zonaras. XII, 24.

⁵ Zonaras. XII, 24.

Таким чином, Оденату вдалося легалізувати своє положення, яке передбачало владу над окремими азійськими провінціями Риму, а імператору Галлієну, шляхом розширення владних повноважень правителя Пальміри на Сході, забезпечити збереженість римських володінь в Передній Азії проти експансіоністських зазіхань персів, зберігаючи при цьому формальну владу над цими територіями. Визнання з боку Риму мало вагоме значення для Одената, оскільки воно надавало йому свободу дій й убезпечувало на певний час від агресивних дій з боку імперських військ. Широка підтримка місцевого еллінізованого населення створило міцну внутрішню базу, на яку міг спертися правитель Пальміри¹. Вочевидь йому вдалося виграти «битву за уми» мешканців римського Сходу у персів, які, згідно з джерельними даними, провадили релігійно-ідеологічну обробку серед підкореного населення сирійських й малоазійських міст, насаджуючи тут зороастрійське вчення, наведені до якого могли стати своєрідною «п'ятою колоною» у римському тилу², роль якої під час парфянського походу Траяна успішно виконали юдейські общини.

І. Сівянне та К. Максимюк пропонують наступну періодизацію кампаній Одената на Сході:

1. 259–261 рр. перший похід проти персів, перерваний через необхідність боротьби з прибічниками Макріна;
2. 264 р. друга кампанія проти персів: відвоювання Нізібісу та Карр;
3. 266–267 рр. третя кампанія: похід у Нижню Месопотамію, перерваний через вторгнення готів у Малу Азію³.

На мою думку, представлена періодизація потребує певних уточнень. Дані листа гаона Шеріра бар-Ханіна до раббі Якова бен-Ніссіма свідчать, що вже у

¹ Дьяков В. Н. Указ. соч. С. 102.

² KKZ. 11–13; Syväanne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 99–100.

³ Syväanne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 101.

259 р. Оденат руйнує перське місто Негардею¹, яке розташовувалося неподалік від Ктезифону. Однак, навряд чи цю подію можна датувати кінцем 250-х рр., ще до розгрому імператора Валеріана під Едессою. На це ж вказують й самі І. Сівянне та К. Максимюк². Логічним у такому випадку видається необхідність перемістити початок першої перської кампанії Одената з 259 р. на 261 р., коли для цього представився найвдаліший момент. Боротьба з прихильниками Макріна мала затягнутися на увесь кінець 261 – початок 262 рр. Для поновлення боротьби з персами необхідно було привести розрізненні частини пальмірської та римської армій у єдиний бойовий організм, а також забезпечити собі спокійний тил, затвердивши свою владу у ключових містах Каппадокії та Сирії. Таким чином, 264 р., як початок другої перської кампанії Одената, є цілком обґрунтованою датою, тим більше, що саме цей рік згадується і «Авторами життєписів Августів»³.

Протягом кампанії 264 р. правителю Пальміри вдалося досягти приголомшливих успіхів: за короткий час перські підрозділи були остаточно витіснені за римські межі, звільнено було й територію північної Месопотамії, з Каррами та Нізібісом включно⁴. Після цього театр бойових дій змістився у Нижнє Межиріччя, де Оденат узяв у облогу столицю Іраншахру Ктезифон⁵. Причини пасивності перської сторони у цей період варто шукати у черговій зміні зовнішньополітичного вектору Шапура, який перемістився із Заходу на Схід. В. Луконін датує остаточне підкорення Керману персами проміжком часу між 262 і 273 рр.⁶ Можна припустити, що у момент активізації наступальних дій Одената головні перські сили вже були задіяні на східних кордонах Іраншахру, а спротив пальмірській армії у Нижній Месопотамії мали

¹ Iggereth Rav Sherira Gaon // The Roman Eastern Frontier... P. 61–62.

² Syväanne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 101.

³ АЖА. Двое Галлиенов, X; Бикерман Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность / Пер. с англ. И. М. Стеблин-Каменского. М.: Наука, 1975. С. 33.

⁴ АЖА. Двое Галлиенов, X, 3; Евтропий. IX, 10; Орозий. VII, 22, 12; Зосим. I, 39.

⁵ Festus. 23; Евтропий. IX, 10; Орозий. VII, 22; Зосим. I, 39, 2.

⁶ Луконин В. Г. Завоевания Сасанидов на Востоке... С. 35–36.

можливість здійснити лише місцеві сатрапи¹, яким вдалося затримати наступ Одената до підходу підкріплень зі Сходу. Концентрація значних перських сил у Межиріччі й зумовила відмову Одената від штурму Ктезифону й прийняття рішення про відхід. Однак, неможливість ведення війни на два фронти не дозволила персам здійснити переслідування відступаючих частин пальмірців й розпочати боротьбу за повернення північномесопотамських міст.

Успіхи Одената на Сході були високо оцінені у Римі, оскільки у суспільній думці вони означали повноцінний реванш за попередні поразки. У зв'язку з цим, Галлієн отримав почесні титули *Parthicus Maximus*² та *Persicus Maximus*³, було викарбовано також монетну серію з легендою *VICTORIA PART(HICA)*⁴. Самому Оденату було даровано титул імператора⁵. Згідно з даними «Авторів життєписів Августів» його було наділено також і титулом Августа, на честь чого було навіть відчеканено відповідні монети⁶, однак окремі дослідники скептично сприймають вищезазначений пасаж, через відсутність згадок подібної титулатури Одената у наявному нумізматичному матеріалі⁷. У той же час, існує й протилежна точка зору. Так, І. Ш. Шифман, на основі аналізу епіграфічних матеріалів, підтверджує факт проголошення Одената Августом (Σεβαστοῦ), що урівнювало правителя Пальміри з самим римським імператором, вчергове підкресливши його безумовну владу над майже усім Сходом імперії⁸. Враховуючи подальші дії Одената по інституалізації своєї влади, остання точка зору виглядає доволі близькою до істини.

У 266 р. Оденат організовує черговий похід проти персів, причому, як зазначають окремі дослідники, його ініціатива належала безпосередньо самому

¹ АЖА. Двое Галлиенов, X, 7.

² CIL. VI, 1108.

³ AE. 1895, 17.

⁴ RIC. V/1, № 309–310.

⁵ IGR. III, 1047.

⁶ АЖА. Двое Галлиенов, XII.

⁷ Сергеев И. П. Рим и Пальмира... С. 23–24.

⁸ CIS. II, 3938, 3941, 3943, 3963; Шифман И. Ш. Указ. соч. С. 290.

правителю Пальміри¹, який обійшовся без погодження військових планів з Римом. Не зустрічаючи серйозного спротиву з боку супротивника, пальмірська армія безперешкодно вторглася у Нижню Месопотамію і вдруге взяла в облогу Ктезифон; перську столицю врятувало лише чергове вторгнення у Малу Азію дунайських чи причорноморських племен, згадуваних у джерелах як «скіфи»². Після повернення до Пальміри Одената разом з його старшим сином Іродом проголошуються «царями царів»³. Прийняття останнього титулу було безсумнівним викликом перському шахиншаху за право абсолютної гегемонії у всій Передній Азії. У той же час, подібний вчинок явно вибивався з усталених рамок римської політичної культури. На мою думку, подібну акцію Одената слід трактувати як фінальний штрих у формуванні його зовнішньополітичного курсу, спрямованого на безкомпромісну боротьбу з персами з метою їх остаточного військового розгрому, підкорення окремих територій (Вірменії, Месопотамії) й зведення Ірану до рангу другорядної держави, залежної від правителя Пальміри. Здобуття ж остаточної гегемонії у всій Передній Азії мало б слугувати плацдармом для реалізації більш грандіозного задуму – захоплення влади над усією територією Римської імперії. Оденат повинен був чудово розуміти, що тодішнє його положення не могло зберігатися тривалий час: як тільки центральна влада у Римі стабілізується, неодмінно розпочнеться її боротьба з сепаратистськими рухами усередині імперії й рано чи пізно справа дійде і до східних провінцій. Єдиною можливістю для Одената утримати свою владу й передати її своїм нащадкам було пряме втручання у боротьбу за римський престол. Для успішного протистояння з цілим рядом аналогічних претендентів на імператорську владу на Заході потрібно було спиратися на міцну внутрішню базу на Сході й до того ж бути забезпеченим від можливої загрози ззовні – в першу чергу, з боку Сасанідів. Розгром останніх дозволяв реалізувати обидві умови для початку боротьби за владу в Римі, а враховуючи

¹ Burgersdijk D. Op. cit. P. 14

² АЖА. Двое Галлиенов, XI; Зосим. I, 39, 2.

³ CIS. II, 3946, 3971.

напружене громадянське протистояння на Заході й складну зовнішньополітичну обстановку для Ірану, пов'язану з війною у Кермані, подібний задум мав цілком реальні шанси на успішну реалізацію.

Усі масштабні плани та задуми правителя Пальміри було перервано через його вбивство двоюрідним братом (племінником?) Меонієм¹. Разом з батьком загинув і його старший син Ірод². Згідно з джерельними даними вбивця сам здобув владу у Пальмірі, однак невдовзі загинув у результаті військового заколоту³. Одночасне вбивство Одената і його прямого спадкоємця до сих пір викликає чимало запитань, особливо стосовно його ймовірних замовників: надто вже багатьом була вигідна смерть правителя Пальміри. Серед підозрюваних варто відзначити наступних осіб: друга жінка Одената Зенобія, яка таким шляхом відкрила шлях до влади собі та своєму сину Вабаллату; імператор Галлієн, який позбавлявся одного з найнебезпечніших своїх суперників у боротьбі за владу; шахиншах Шапур, для якого смерть Одената означала зникнення головного суперника у боротьбі за домінування у Передній Азії. Повідомлення «Авторів життєписів Августів» про те, що сам вбивця Меоній прийшов до влади лише через якесь непорозуміння⁴, наводить на думку, що він був лише виконавцем чийоїсь волі, а тому, не маючи власного плану по утвердженню своєї влади, а також необхідної підтримки, доволі швидко її втратив.

Перехід влади на римському Сході до Вабаллата, а фактично у руки його матері Зенобії, яка стала регентшою при малолітньому правителі⁵, не вплинув кардинальним чином на існуюче ще за часів Одената положення Пальміри. Вабаллат офіційно прийняв усі титули свого батька («відновник усього Сходу»

¹ АЖА. Двое Галлиенов, XIII; Тридцать тиранов, XV, 5; Zonaras. XII, 24.

² Там же.

³ АЖА. Тридцать тиранов, XVII, 3.

⁴ Там же.

⁵ CIS. II, 3971; АЖА. Тридцать тиранов, XXX, 2; Божественный Аврелиан, XXXVIII.

та «цар царів»)¹, не цікавлячись при цьому думкою Риму. Тобто, фактична незалежність правителя Пальміри залишалася у повному обсязі, однак при цьому зберігалось й визнання формальної зверхності римського імператора.

У той же час, значне зацікавлення викликає політика Галлієна по відношенню до Пальміри, яка після вбивства Одената зазнала суттєвих змін. Мова йде про похід імператорського полководця Геракліана на Схід, згадку про який передають «Автори життєписів Августів»: згідно їх даних, римська армія вирушила у похід проти персів, однак була вщент розгромлена пальмірцями². Історичність вказаного походу викликає сумнів у окремих дослідників³, однак я схильний підтримати точку зору І. Сергєєва, який ґрунтовно довів цілковиту ймовірність подібної військової акції з боку Галлієна⁴. Не менше питань виникає і при аналізі поставленої Галлієном мети військової експедиції Геракліана. Одні дослідники вважають, що це була безпосередня реакція римського керівництва на «узурпацію» Вабаллатом титулів та повноважень, дарованих його батьку за заслуги по захисту східних кордонів імперії⁵, інші – вбачають у цьому поході намагання попередити небезпеку зближення Пальміри з персами⁶. І. Сергєєв висунув припущення, що згадана експедиція Геракліана була організована через побоювання Галлієна стосовно стану справ у східних провінціях, який міг серйозно погіршитися через малолітство нинішнього правителя Пальміри, брак досвіду у якого міг бути використаний персами⁷. На думку харківського дослідника, Геракліан мав перейняти управління східними провінціями, а тому вирушив у супроводі незначних військових сил, що й

¹ CIS. II, 3971.

² АЖА. Двое Галлиенов, XIII, 4–5.

³ Alföldi A. Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus... S. 199; Brauer G. C. The Age of the Soldier Emperors: Imperial Rome, A. D. 244–284. New Jersey, 1975. P. 164.

⁴ Сергєев И. П. Римская империя в III веке... С. 130–131.

⁵ Parker H. M. D. A History of the Roman World from A. D. 138 to 337. London: Methuen & Co., 1936. P. 175.

⁶ Дьяков В. Н. Указ. соч. С. 104.

⁷ Сергєев И. П. Римская империя в III веке... С. 130.

уможливило його повний розгром пальмірцями¹. Мені ж здається, що подібну ситуацію можна пояснити наступним чином. Вбивство Одената було чітко спланованою акцією, у якій безпосередньо були замішані як Зенобія, так і Галлієн, при чому кожен з них мав свої власні плани на майбутню долю пальмірських володінь на Сході. Співпадіння їх інтересів у найважливішому питанні – ліквідації Одената могло вилитися у появу певних домовленостей між римським імператором та дружиною правителя Пальміри. Галлієн прагнув відновити свою безпосередню владу над стратегічно важливими східними провінціями, а тому й відправив військову експедицію на чолі з Геракліаном (можливо дійсно не надто чисельну) з метою перехоплення влади на Сході. Опору з боку Зенобії не передбачалося (у силу існування певних домовленостей, які можливо дещо урізали владні повноваження її сина, проте не позбавляли його політичної влади взагалі), а тому організований пальмірцями спротив виявився неочікуваним, що й визначило кінцеву поразку римської військової акції.

У будь-якому разі, спроба Галлієна відновити або бодай частково розширити свою владу над східними провінціями зазнала краху. Ускладнення внутрішнього положення Галлієна, а згодом і загибель імператора від рук змовників² залишили дії Зенобії без належної реакції з боку Риму. Втім, і сама Зенобія не йшла на ескалацію конфронтації з Римом, визнавши формальну зверхність нового римського імператора Клавдія II, що підтверджується наявним нумізматичним матеріалом³. Аналогічно і останній не втручався у хід справ на Сході, зосередившись на боротьбі з найнебезпечнішим на той час ворогом імперії – племенами готів⁴. У той же час, не фіксується жодної активності правительки Пальміри на Сході. На мою думку, це пов'язано, в

¹ Сергеев И. П. Римская империя в III веке... С. 130–131.

² АЖА. Двое Галлиенов, XIV, 6–8.

³ Bland R. The Coinage of Vabalathus and Zenobia from Antioch and Alexandria // The Numismatic Chronicle. 2011. Vol. 171. P. 138–139.

⁴ АЖА. Тридцать тиранов, XXX, 11; Божественный Клавдий, VI.

першу чергу, з необхідністю укріплення нею свого політичного становища усередині Пальмірської держави, яке певний час після загибелі Одената залишалося нестабільним, що можна пояснити існуванням серйозної опозиції владі правителів Пальміри у середовищі східних міських еліт¹. По-друге, це було пов'язано зі зміною геополітичної ситуації у Західному Середземномор'ї: Рим пройшов період найгострішої кризи, який випав на період принципату Валеріана-Галлієна, й почав виходити з неї, що було ознаменовано поступовим укріпленням центральної влади, масштабними перемогами над зовнішніми ворогами (в першу чергу на Дунаї), а також ослабленням сепаратистських рухів на Заході, лідери яких втрачали свою традиційну соціальну і військову базу². Правлячим колам Пальміри ставав зрозумілим факт зростання могутності центрального римського керівництва, яке не сьогодні завтра могло остаточно подолати сепаратистські рухи імперії. Усвідомлення цього факту мало посприяти зміні зовнішньополітичної доктрини Пальміри, а саме: переорієнтації на конфронтацію з Римом як першочергового завдання, з перенесенням планів по боротьбі з Іраном на невизначене майбутнє. Складна зовнішньополітична обстановка, яка склалася на той час у державі Сасанідів, дозволяла Зенобії не турбуватися за спокійний тил на час протистояння з Римом.

Початок приготувань до майбутньої війни на Заході варто віднести до самого кінця 260-х – початку 270-х рр. Увесь цей час, Пальміра не поривала офіційно відносин з Римом, продовжуючи визнати його владу навіть на початку правління наступника Клавдія імператора Авреліана, зображення якого продовжували з'являтися на східних монетних емісіях 270 р.³ Однак, паралельно з продовженням формального визнання зверхності Риму розпочався процес реалізації експансіоністських планів Зенобії-Вабаллата на практиці. Протягом 270 р. пальмірські війська окупували територію римської Аравії,

¹ Циркин Ю. Б. История библейских стран. М.: Астрель, АСТ, Транзиткнига, 2003. С. 489.

² Орозий. VII, 22, 11–12.

³ Bland R. The Coinage of Vabalathus and Zenobia... P. 140–141.

Єгипту та значної частини Малої Азії¹. Повний розрив Пальміри з Римом відбувся у наступному 271 р.², що підтверджується зникненням зображень римського імператора на місцевих монетних емісіях, а натомість сам Вабаллат згадується у них з пишною титулатурою IMP(ERATOR) C(AESAR) AUG(USTUS)³, окрім того у наявному епіграфічному матеріалі він згадується як *Persicus maximus*, *Arabicus maximus* та *Adiabenicus maximus*⁴. З цього часу Рим (в обличчі правлячого імператора Авреліана) втрачає навіть формальну владу над своїми східними провінціями й отримує офіційний виклик з боку правителів Пальміри на боротьбу за владу над усією імперією.

Таким чином, протягом 260-х рр. на значній території східних провінцій Римської імперії виникло державне утворення з центром у Пальмірі, яке хоча й визнавало формальну владу римських імператорів, однак провадило власну політику, як внутрішню, так і зовнішню. Остання мала яскраво виражений антиперський характер, що передбачало протистояння Пальміри з Іраншахром за домінування у Передній Азії. Серйозні військові успіхи Одената на Сході, укупі з пасивністю персів на месопотамському напрямку дозволили новим пальмірським правителям Вабаллату та Зенобії кинути відкритий виклик імператору Авреліану за право володарювання над усією територією імперії.

3.2. Відновлення римської влади на Сході

Падіння навіть чисто формальної влади Риму над східними провінціями та відкритий виступ проти правлячого імператора правителів Пальміри зустрів негайну та рішучу відповідь з боку Авреліана. Боротьба за відновлення єдності

¹ АЖА. Тридцять тиранов, XXX, 7; Зосим. I, 44; 50; Малала. XII, 28; Nakamura B. Op. cit. P. 135–136.

² Сергеев И. П. Рим и Пальмира... С. 27.

³ Peachin M. Op. cit. P. 408.

⁴ AE. 1904, 60.

Римської імперії розпочалася саме з її східної частини – з ліквідації Пальмірської держави. Серед причин першочерговості східного напрямку у військовій стратегії Авреліана дослідники виділяють наступні: необхідність підтримки власного статусу «успішного правителя», який у ході експансіоністських дій Пальміри зазнав відчутного удару¹; загрозу продовольчому забезпеченню населення Риму через окупацію Вабаллатом та Зенобією Єгипту² тощо. Зі свого боку вважаю за необхідне додати, що не останню роль відігравав фактор військового потенціалу основних супротивників Авреліана: на початок 270-х рр. Галльська імперія знаходилася у стані глибокої кризи й занепаду, що знайшло підтвердження у втраті її правителем Постумом ряду територій, які відійшли під зверхність імператора Клавдія³. Пальмірська держава ж навпаки лише розширювала свої володіння, до того ж за рахунок провінцій, які до того безпосередньо підпорядковувалися імператорській владі. Таким чином, Вабаллат й Зенобія виглядали більш серйозними та небезпечними суперниками.

Військовою ініціативою одразу ж заволодів Авреліан, який, не чекаючи активізації дій своїх суперників на Сході, розпочав наступ відразу з двох напрямків: сам імператор вирушив через Балкани у напрямку Малої Азії, у той час, як його полководець Проб здійснив вторгнення у Єгипет⁴. Несподівану пасивність пальмірців дослідники пояснюють по різному. Так, А. Голдсуорті стверджує, що подібна стриманість означала бажання Зенобії досягти шляхом ведення перемовин згоди Авреліана на те, щоб Вабаллат став його офіційним співправителем⁵. Однак, на мою думку, ймовірність існування подібних задумів

¹ Сергеев И. П. Римская империя в III веке... С. 134.

² Alföldi A. The invasions of peoples from the Rhine to the Black Sea // CAH. Vol. XII. The imperial crisis and recovery, A. D. 193–324 / Ed. by S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes. Cambridge: Cambridge University Press, 1939. P. 152.

³ Parker H. M. D. Op. cit. P. 188.

⁴ АЖА. Божественный Аврелиан, XXII, 1–3; Проб, IX, 5.

⁵ Голдсуорті А. Падение Запада. Медленная смерть Римской империи / Пер. с англ. А. В. Короленкова, Е. А. Семеновой. М.: АСТ, 2014. С. 206.

у правительки Пальміри є сумнівною. Скоріш за все справа полягала у несподіваному прояві окремих слабкостей пальмірської армії¹, які дали про себе знати під час підкорення Зенобією Єгипту та Малої Азії, а також відсутності необхідного рівня підтримки серед населення територій, які лежали на Заході (запеклий опір пальмірці зустріли вже у Віфінії, де їх переможна хода й була зупинена)². Зважаючи на це, Зенобія прагнула зустріти Авреліана на власній території, розгромити і лише після цього розпочати наступ на Захід.

Однак, хід подій розвивався за неприйнятним для Пальміри сценарієм. Протягом травня – початку червня 272 р. Пробу вдалося повністю звільнити Єгипет³. У той же час Авреліан без перешкод переправився у Малу Азію й успішно розпочав наступ убік пальмірських володінь. На перших порах жодного серйозного спротиву наступаючим римлянам не було, так з радістю вітали імператора у Віфінії, цілком добровільно його владу визнали і у Галатії⁴. Відвертий спротив Авреліан зустрів у Каппадокії, проте швидко подолав його⁵, і рушив у напрямку Сирії. Там римлянам вдалося здобути ряд переконливих перемог, що дозволило Авреліану узяти в облогу Пальміру, яка невдовзі здалася на милість Риму⁶. Зенобію ж, яка зуміла покинути обложене місто, вдалося захопити у полон неподалік від євфратських переправ⁷. Доля Вабаллата залишається достеменно невідомою, проте ймовірніше за все його було вбито. Таким чином, на середину 272 р. римську владу у східних провінціях імперії було беззаперечно відновлено у всій її повноті.

У контексті мого дослідження особливо цікавим виглядає питання перського втручання у конфлікт між Римом та Пальмірою. Прямі свідчення цього можна

¹ Nakamura B. Op. cit. P. 136–137.

² Зосим. I, 50.

³ Watson A. Aurelian and the Third Century. London, New York: Routledge, 1999. P. 71.

⁴ Зосим. I, 50, 1–2.

⁵ АЖА. Божественный Аврелиан, XXII, 5–6.

⁶ АЖА. Божественный Аврелиан, XXV–XXVIII; Зосим. I, 50–56.

⁷ АЖА. Божественный Аврелиан, XXVIII, 3; Зосим. I, 55.

знайти як у працях античних та середньовічних авторів, так і у нумізматичному та епіграфічному матеріалі. Так, «Автори життєписів Августів» повідомляють, що Авреліану вдалося перехопити перські загони, відправлені на допомогу Зенобії, яка, тікаючи до Євфрату, мала намір знайти притулок саме у Сасанідів¹. У подібному ж ключі характеризує втечу правительки Пальміри і Зосім². Можливість прямих бойових дій між Авреліаном та персами засвідчує і Аврелій Віктор³. Подібний хід подій знаходить відображення у нумізматичних знахідках (монетна емісія з легендою VICTORIA PARTICA)⁴ та епіграфічному матеріалі згадки титулів Persicus Maximus⁵, Parthicus⁶ та Parthicus Maximus⁷). «Автори життєписів Августів» повідомляють про прийняття Авреліаном відповідних титулів «Armeniacus» та «Adiabenicus»⁸, однак достовірність цього пасажу, через відсутність підтверджень у інших джерелах, викликає сумнів.

Ймовірність приходу персів на допомогу Зенобії викликає зрозумілий скепсис, враховуючи неприховану антисасанідську політику правителів Пальміри, у тому числі й Зенобії з Вабаллатом (останній взагалі офіційно прийняв титул «царя царів», що прирівнювалося до відкритого виклику іранському монарху). Окрім того, тривалий час Шапур займався упокоренням Керману, а тому навряд чи був спроможний у найближчий час розпочати нову масштабну війну на Заході. До того ж, у проміжку з 272 по 273 рр. Шапур Великий помирає і новим шахиншахом стає його син Хормізд-Ардашир, причому перехід влади скоріш за все не відбувся цілком безболісно і мирно, оскільки окремі політичні угруповання розпочали боротьбу між собою, а авторитету нового правителя не вистачало для негайного приборкання

¹ АЖА. Божественный Аврелиан, XXVIII, 2–3.

² Зосим. I, 55.

³ Аврелий Виктор. XXXV, 1–2.

⁴ RIC. V/1, № 240.

⁵ AE. 1936, 129.

⁶ Duglaga P. Op. cit. P. 18.

⁷ CIL. III, 7586.

⁸ АЖА. Божественный Аврелиан, XXX, 5.

заворушників¹. У таких обставинах надання серйозної військової допомоги Зенобії з боку персів слід вважати малоімовірним. Більше того, незрозуміло також коли саме Пальміра встигла запросити допомоги у Сасанідів, враховуючи стрімкий розвиток подій на театрі військових дій: між першими вагомими поразками пальмірців та падінням міста й полоном Зенобії пройшло буквально декілька місяців, що також ставить під сумнів ймовірність відправки Шапуром чи Хорміздом-Ардаширом військового контингенту на Захід.

Однак, не можна виключати можливості участі окремих перських підрозділів найманців у війні проти Авреліана на боці Пальміри, які діяли на власний розсуд, не чекаючи санкції з боку центрального уряду². Скоріш за все, окремі сатрапи прикордонних територій могли взяти участь у протистоянні³, ставлячи перед собою метою, не стільки підтримки Зенобії, скільки максимально можливого пограбування східних провінцій імперії, поки для цього склався доволі вдалий момент. Витіснення цих нечисленних підрозділів за межі римських володінь дало змогу Авреліану взяти вищезазначені пишномовні титули, акцентуючи увагу громадськості на перемозі саме над зовнішнім ворогом, а не над власними громадянами – прибічниками Зенобії⁴. Участь центрального перського керівництва у римсько-пальмірському протистоянні звелася скоріш за все до можливої обіцянки дати притулок Зенобії, з метою її майбутнього використання у власних цілях, а саме в черговій дестабілізації обстановки на римському Сході у вигідний момент.

Взагалі 270-ті рр. виявилися доволі складними для Іраншахру: протягом вказаного періоду майже безперервно йшли війни на східних кордонах держави, які ускладнювалися затяжною внутрішньою боротьбою окремих політичних угруповань за владу. Короткотермінове (272–273 рр.) правління

¹ Watson A. Op. cit. P. 77.

² Ibid.

³ І. Сівянне та К. Максимюк припускають, що участь у бойових діях проти Авреліана міг брати новий цар Вірменії Нарсе: Syväanne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 110.

⁴ Подібну ідеологічну пропаганду вів Октавіан Август на честь своєї перемоги над Антонієм та Клеопатрою.

Хормізда-Ардашира пройшло у нових війнах на Сході проти ефталітів чи согдійців¹, а також у боротьбі за владу зі своїми братами². Рання смерть шахиншаха вочевидь була пов'язана саме з міжусобним протистоянням усередині Іраншахру. Правління його наступника Варахрана I (273–276 рр.) також супроводжувалося внутрішньополітичною кризою, пов'язаною з ускладненням релігійного питання через переслідування прихильників маніхейства³, а також черговим протистоянням на Сході⁴. Цілком ймовірно, що чергове заворушення східних сатрапій було тісно пов'язане саме з прихильністю їх мешканців вченню Мані⁵. Нетривалість правління Варахрана I також наводить на думку про неприродний характер його смерті.

У такій несприятливій обстановці іранським шахиншахам годі було думати про ескалацію широкомасштабного конфлікту з Римом. Навпаки, «Автори життєписів Августів» повідомляють про факт проведення певних переговорів між Авреліаном та перською стороною: жодних відомостей про їх характер чи зміст не наводиться, однак підкреслюється тверда («зарозуміла» за логікою першоджерела) позиція, яку займав римський імператор⁶. Вочевидь, обидві сторони, враховуючи термінову потребу у приборканні своїх внутрішніх супротивників зуміли домовитися про збереження традиційного статусу кво в регіоні.

Після смерті Варахрана I на трон зійшов його син Варахран II, що одразу ж сприяло переходу внутрішньополітичного протистояння усередині Іраншахру на новий рівень, оскільки цим кроком новий шахиншах (усупереч зороастрійським нормам) обійшов у праві на престолонаслідування одразу

¹ Al-Tha'ālibī. Histoire des rois des Perses / Traduit par H. Zotenberg. Paris: Imprimerie Nationale, 1900. P. 498–499.

² Syväanne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 109–110.

³ Bal'amī. Chronique de Abou Djafar-Mo'hammed-ben-Djarir-ben-Yezid Tabari. T. II / Traduit par M. H. Zotenberg. Paris: Imprimerie Nationale, 1869. P. 89–90.

⁴ Syväanne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 111.

⁵ Syväanne I. Nation and Empire Building the Iranian Way. The Case of the Sasanian Empire in the 3rd Century // Historia i Świat. 2018. Nr. 7. P. 81.

⁶ АЖА. Божественный Аврелиан, XXVIII, 4.

декількох претендентів, які мали більше законних прав на престол (а саме вірменського царя Нарсе – сина Шапура Великого, а також царя Сакастану Хормізда – онука останнього)¹. Таким чином, внутрішньодинастійна боротьба продовжувала набирати обертів, втягнувши у протистояння за владу одразу три окремі гілки правлячої династії. Причому найбільшу активність проявляв цар Сакастану Хормізд, який, згуртувавши навколо себе традиційні антисасанідські сили східних сатрапій, розпочав відкриту боротьбу з Варахраном II². Інший претендент на владу – вірменський цар Нарсе вірогідно не мав змоги збройно відстоювати свої права на престол через напружену обстановку на західних кордонах Іраншахру, які перебували у його юрисдикції³, що було пов'язано з комплексом причин.

По-перше, серйозно активізували свою діяльність на Сході римляни. Подолання основних вогнищ сепаратистських настроїв на Заході (особливо ліквідація Галльської імперії) дало змогу Авреліану у 275 р. розпочати підготовку до нового масштабного походу проти персів. Проте імператора було вбито вже на початковому етапі східної експедиції, коли він разом з армією перебував поблизу Візантії⁴, що автоматично призвело до згортання всього походу. Черговий спалах боротьби за владу у 276 р. унеможлилював пряме римське втручання у іранські справи, хоча для цього тоді склався найвдаліший момент. Однак, римське керівництво обрало вже випробуваний спосіб непрямого втручання, а саме – підтримки проримського кандидата на вірменський трон – сина вбитого царя Хосрова Тірідата, який на рубежі 276/277

¹ В. Луконін вважав Хормізда сином месенського царя Шапура, одного з синів Шапура Великого, який помер раніше за батька (Луконин В. Г. Иран в III веке... С. 14), у той час як І. Сівянне та К. Максимюк ідентифікують його як сина покійного шахиншаха Хормізда-Ардашира – прямого спадкоємця Шапура Великого (Sylvänne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 112). У будь-якому разі новий цар Сакастану Хормізд, як син більш старшого брата (сюди підходять як Хормізд-Ардашир, так і Шапур) покійного Варахрана I мав більше прав на іранський престол за свого двоюрідного брата Варахрана II, поступаючись у праві на престолонаслідуванні лише єдиному з живих синів Шапура Великого – Нарсе.

² Латинские панегирики. III, 17, 2.

³ Sylvänne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 112.

⁴ АЖА. Божественный Аврелиан, XXXV, 4–5.

пр. вторгся у Вірменію, де зумів досягти певних успіхів¹, скориставшись відсутністю Нарсе з основним військовим контингентом. Останній у цей же час був змушений протистояти вторгненню номадів, яким вдалося прорватися через кавказькі перевали². Однак, одразу після повернення Нарсе у Вірменію разом із підкріпленнями Тірідат був змушений згорнути активні бойові дії, перейшовши до партизанської тактики боротьби³. Напружена ситуація усередині імперії не дозволила імператору Пробу надати дієвої підтримки своєму вірменському союзнику, що дозволило Нарсе відновити свою владу у царстві. Утім, тимчасові військові успіхи Тірідата дали змогу Пробу, на думку І. Сівянне та К. Максимюка, прийняти почесний титул *Persicus Maximus* (Περσικός μέγιστος)⁴.

Особливе зацікавлення викликає повідомлення «Авторів життєписів Августів» про факт проведення певного роду переговорів між імператором Пробом та послами Нарсе, які завершилися укладанням миру⁵. Згідно даним джерела безумовна ініціатива у ході переговорів належала римській стороні, яка диктувала свою волю персам. У подібному ключі цей пасаж сприймається і окремими сучасними дослідниками⁶. Однак, на мою думку, немає жодних підстав надавати серйозного значення факту проведення певних перемовин, які навряд чи мали настільки офіційний характер та принципове значення, як це подають «Автори життєписів Августів». На той час, Рим та Іраншахр не перебували у офіційному стані війни, а сутички у Вірменії між Тірідатом та Нарсе мали локальний характер, не переростаючи у повномасштабний конфлікт. Обидві сторони мали чимало більш нагальних питань для вирішення,

¹ Агафангел. IV, 46–47.

² Леонтий Мровелли. Жизнь картлийских царей // Мровелли Л. Жизнь картлийских царей. Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана / Пер. с древнегрузинского Г. В. Цулая. Отв. ред. Г. С. Мамулиа. М.: Наука, 1979. С. 39.

³ Syväanne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 114.

⁴ Ibid. P. 113.

⁵ АЖА. Проб, XVII, 4–6; XVIII.

⁶ Syväanne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 114–115.

аніж ескалація конфронтації одне з одним, а тому дивно виглядає надмірна та агресивна риторика Проба, а також дивна поступливість Нарсе, показані «Авторами життєписів Августів». Подібна зустріч представників обох сторін цілком могла відбутися, однак її масштаби та практичне значення були на порядок менші, ніж ті, які показують нам джерельні дані. Тим більше, що невдовзі Проб почав активну підготовку до походу проти персів, під час якої був вбитий у результаті змови¹. Проте, на відміну від аналогічної ситуації з імператором Авреліаном, у цьому випадку запланована військова експедиція проти персів була таки втілена у життя новим правителем – Каром². Організований ним похід став своєрідною розмежувальною лінією, від якої починається відлік нової фази боротьби між Римом та Іраншахром за домінування у Передній Азії.

Таким чином, на початку 260-х рр. на фоні військового розгрому Риму Шапуром та перської навали на східні провінції імперії виникають два основні вогнища спротиву сасанідській експансії: залишки римських військ у Малій Азії, які згуртувалися навколо полководців Валеріана та армія Пальміри на чолі з Оденатом. Останньому вдалося у ході боротьби об'єднати усі східні військові контингенти під своєю владою, що дозволило йому стати фактичним правителем майже усіх східних провінцій Риму на цілком легальній основі, заручившись згодою римського імператора, який у силу внутрішньополітичної кризи та зовнішніх загроз не міг опікуватися справою контролю та захисту своїх східних володінь. Визнаючи формальну зверхність римського уряду, Оденат провадив власну політику, яка мала виразний антисасанідський характер. Поступово у правителя Пальміри сформувався задум щодо поширення своєї влади на територію усієї імперії, реалізація якого передбачала створення відповідної міцної тилової бази на Сході, що вимагало також військового розгрому Іраншахру задля можливості використати усю людську та

¹ АЖА. Проб, XX.

² Там же. Кар, Карин и Нумериан, VII.

матеріальну базу Передньої Азії для боротьби за римський престол. Складність зовнішньополітичної ситуації, яка склалася для Сасанідів на Сході, на тривалий час позбавила їх можливості провадити активну політику на Заході. Поступова стабілізація центральної влади в Римі зумовила перегляд військово-стратегічних планів правителів Пальміри на початок негайної боротьби за імператорський престол, не чекаючи розгрому Іраншахру. Поразка Зенобії та Вабаллата у війні з імператором Авреліаном зумовили повну реставрацію римської влади на території східних провінцій імперії, що створило передумови до поновлення протистояння з Сасанідами за домінування у Передній Азії. Однак зовнішні загрози та внутрішні конфлікти усередині обох держав відстрочили їх пряме протистояння до самого початку 280-х рр.

РОЗДІЛ 4. ВІДНОВЛЕННЯ РИМСЬКИХ ПОЗИЦІЙ У ПЕРЕДНІЙ АЗІЇ У 283–298 РР.

Протягом більш ніж десятиліття геополітична ситуація у Передній Азії визначалася протистоянням Іраншахру та Пальмірської держави, правителі якої, поставивши під свій контроль майже увесь римський Схід, замінили «Вічне місто» у ранзі основного суперника Сасанідів. З військовим розгромом Пальміри Риму вдалося відновити свою владу у східних провінціях, що створило передумови до поновлення відкритого протистояння з Іраншахром за домінування у Передній Азії. Поступове укріплення центральної влади в Римській імперії, яке тривало протягом 270-х – 280-х рр., завершилося оформленням політичної системи домінації. Вихід з внутрішньополітичної кризи намітився і в державі Сасанідів, що зумовило активізацію експансіоністських планів і початок нового етапу боротьби двох наддержав, результати якого мали визначити геополітичну ситуацію в регіоні на декілька десятиліть уперед.

4.1. Бойові дії протягом 280-х рр.

Як вже зазначалося у попередньому розділі запланований покійним імператором Пробом похід проти персів було реалізовано його наступником Каром, який, завершивши усі необхідні приготування, вирушив разом з сином Нумеріаном на Схід¹. Похід розпочався, вочевидь, у кінці 282 р. і розвивався напроцуд вдало: вже у 283 р. римські війська, не зустрічаючи серйозного спротиву, вторглися у Месопотамію, зайнявши Вавилон, Селевкію-на-Тигрі та

¹ АЖА. Кар, Карин и Нумериан, VII.

Ктезифон¹. Пасивність Варахрана II у відстоюванні ключових політичних центрів держави пояснюється необхідністю продовжувати боротьбу з Хорміздом на Сході². Що стосується Нарсе, то він вочевидь був зайнятий боротьбою з Тірідатом і тому не встиг швидко й своєчасно прореагувати на прорив римлян у Месопотамію. Вперше з часів парфянських походів Септимія Севера римській армії вдалося спустошити територію Нижнього Межиріччя, взявши стратегічну трійку месопотамських міст, не зустрівши при цьому бодай якогось серйозного спротиву.

Подальший розвиток подій викликає чимало питань через суперечливість наявних джерельних даних. Цілком несподівано за нез'ясованих обставин у розпалі походу помирає Кар. Наративна традиція подає це як нещасний випадок: буцімто в імператора поцілила блискавиця³. Окремі автори подають також і альтернативні версії загибелі Кара. Так, Іоанн Малала й Іоанн Зонара повідомляють про можливість повернення Кара зі Сходу і його подальшу загибель у боротьбі з номадами (гунами згідно першоджерела)⁴. Однак подібна точка зору не витримує жодної критики. У той же час, «Автори життєписів Августів» подають більш правдоподібну гіпотезу про смерть імператора у результаті тривалої хвороби, пояснюючи при цьому цілком логічно й виникнення пресловутої «легенди про блискавицю»⁵.

Найбільш цікаву версію подає Мойсей Хоренаці, яка заслуговує особливого розгляду. Згідно даних вірменського автора імператор Кар загинув у бою з персами, які перейшли у контрнаступ, а згодом римська армія очолювана Каріном (Нумеріаном?) була розгромлена персами, причому загинув і сам

¹ АЖА. Кар, Карин и Нумериан, VIII; Евтропий. IX, 18; Аврелий Виктор. XXXVIII, 2–3; Орозий. VII, 24, 4; Малала. XII, 34; Zonaras. XII, 30.

² АЖА. Кар, Карин и Нумериан, VIII; Евтропий. IX, 18.

³ АЖА. Кар, Карин и Нумериан, VIII, 2; Евтропий. IX, 18; Аврелий Виктор. XXXVIII, 3; Псевдо-Аврелий Виктор. XXXVIII, 3; Орозий. VII, 24, 4; Zonaras. XII, 30.

⁴ Малала. XII, 34; Zonaras. XII, 30.

⁵ АЖА. Кар, Карин и Нумериан, VIII, 2–7.

римський головнокомандуючий¹. І хоча Мойсей Хоренаці плутає певні факти та персоналії (локалізуючи діяльність Каріна не Галлією, а Сходом) окрема логіка викладу матеріалу у нього присутня. Згадка про участь у цій війні римського ставленика на вірменський трон Тірідата підтверджує мою думку про зайнятість Нарсе на початковому етапі кампанії боротьбою у Вірменії. Відступ римської армії з Месопотамії після смерті Кара підтверджується і в інших джерелах². Суттєво різняться лише обставини завершення кампанії 284 р. Якщо у більшості наявних джерел мова йде про черговий військовий заколот, який завершився вбивством Нумеріана і приходом до влади Діоклетіана³, то окремі автори подають більш детальну хроніку подій. Так, Іоанн Малала та Іоанн Зонара приводять альтернативну версію, згідно якої Нумеріана продовжив кампанію проти Сасанідів уже у Верхній Месопотамії, де зазнав поразки, і загинув або у результаті змови, або взагалі був страчений персами, потрапивши до них у полон⁴.

Вважаю за необхідне викласти власний погляд на розвиток подій у Месопотамії кінця 283–284 рр. Імператор Кар дійсно міг загинути у військовій сутичці з прибулими у Нижнє Межиріччя перськими частинами зі Сходу, що й зумовило врешті-решт прийняття Нумеріаном рішення про згортання кампанії. У 284 р. відступаюча римська армія наблизилася до євфратських переправ, де на неї чекало військо Нарсе, якому, вочевидь, вдалося впоратися з Тірідатом. Поблизу Карр римляни зазнали поразки, однак її масштаб як зазначають дослідники перебільшувати не варто⁵. Ганебний відступ, який увінчався поразкою, сприяв остаточному падінню авторитету Нумеріана, що уможливило військовий переворот, унаслідок якого на трон зійшов Діоклетіан.

¹ Мойсей Хоренаці. II, 79.

² Евтропий. IX, 19, 2; Аврелий Виктор. XXXVIII, 6.

³ АЖА. Кар, Карин и Нумериан, XII–XIII; Евтропий. IX, 19, 2; Аврелий Виктор. XXXVIII, 6; Псевдо-Аврелий Виктор. XXXVIII, 4;

⁴ Малала. XII, 35; Zonaras. XII, 30.

⁵ Syväne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 116. Note 415.

Напружена зовнішньополітична ситуація на кордонах імперії, а також необхідність боротьби із внутрішніми заворушеннями (рух багаудів) та іншими претендентами на владу (син покійного Кара Карін) серйозно ускладнювало положення новообраного монарха-домінуса. Римська імперія продовжувала перебувати у стані війни з Іраншахром, причому її хід на середину 280-х рр. складався не на користь Риму. Перемога під Каррами призвела до переходу стратегічної ініціативи до перської сторони. Хід бойових дій протягом 285–287 рр. не знайшов широкого відображення у наявних джерельних матеріалах, тому реконструкція римсько-іранського протистояння у заявлений проміжок часу може бути виконана лише у приблизних рисах.

Вочевидь тимчасове відволікання основних військових сил Варахрана II на Захід з метою протистояння римлянам у Месопотамії спричинило нову ескалацію протистояння на східних кордонах Іраншахру, яке мало перманентний характер. Позбувшись підтримки племінника, Нарсе не мав достатньо сил для наступу углиб римських володінь, що зумовлювало його вимушену пасивність. Утім уважний аналіз тогочасної обстановки на Сході дозволяє припустити, що не маючи можливості особисто здійснити вторгнення на римську територію, Нарсе зумів продовжити війну з Римом чужими руками. Так, згідно свідчень Константина Багрянородного, у цей час Мала Азія зазнала вторгнення сарматських племен, які мешкали вздовж узбережжя Меотиди¹. Сучасні дослідники вбачають у несподіваному прориві приазовських номадів безсумнівний «перський слід»². Дійсно, який би маршрут не обрали сармати (хоч вздовж чорноморське узбережжя, хоч через кавказькі перевали), вони неодмінно мали стикнутися з племенами Кавказу (іберами, албанами), які на той час вже перебували у сфері перського впливу, а тому без узгодження своїх дій з Нарсе номади не могли дістатися римських володінь у Азії.

¹ Константин Багрянородный. 53, стк. 1–6.

² Syväne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 117.

У той же час джерела фіксують виступи арабів проти римлян, які пов'язуються дослідниками з послідовною політикою імперії на поглинення місцевих автономних царств (наприклад Осроєни), а також з повним військово-політичним розгромом Пальміри¹. Співпадіння у часі одразу декількох подій, а саме: відходу частини римської армії на Захід, вторгнення сарматів у Малу Азію, а також повстання арабів у Сирії та Палестині наводить на думку, що процес дестабілізації ситуації на римському Сході мав єдиний мозковий центр і керувався в значній мірі з боку персів.

Особливо драматичним був розвиток подій у Вірменії, де римському ставленику Тілідату вдалося міцно закріпитися у західній частині царства². Подібний розвиток подій був безсумнівним успіхом східної політики Діоклетіана, оскільки серйозно підважував позиції як самого Нарсе, так і Іраншахру в цілому. Стабілізація положення на римському Сході, а також успіхи союзників імперії у Вірменії змусили перських можновладців шукати шляхи примирення з Римом. Дані наявних джерел дозволяють дослідникам висловлювати припущення щодо укладання близько 287 р. певної мирної угоди між Римом та Іраном³. Її головною умовою стало офіційне визнання перською стороною влади Тілідата III над західною частиною Вірменії⁴. Укладена мирна угода з Іраншахром стала важливим дипломатичним успіхом Діоклетіана, який, скориставшись тяжким внутрішньополітичним положенням суперника, зумів нав'язати йому вигідний для Риму договір, який віддавав половину Вірменського царства у сферу римського впливу, а окрім того, давав необхідний час імператору як для укріплення римських позицій на Сході, так і для надання допомоги своєму співправителю Максиміану.

¹ Латинские панегирики. III, 5, 4; IV, 8, 21; Shahid I. Op. cit. P. 25.

² Агафангел. I, 46–47; Моисей Хоренаци. II, 82.

³ Panegyrici Latini. II/10, 7, 5; II/10, 6 // The Roman Eastern Frontier... P. 106; Syväne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 117–118.

⁴ Арутюнян А. Ж. Древняя Армения между Восточным Средиземноморьем и Ираном... С. 329–330.

Головним заходом Діоклетіана по посиленню обороноздатності східних рубежів імперії став початок будівництва *Strata Diocletiana* – нової системи укріплень, яка розміщувалася вздовж *via Nova Traiana* від Дамаску до Сури на правому березі Евфрату¹. Ця оборонна система опиралася на окремі форти та табори легіонів, які розміщувалися вздовж її периметру². Прикордонні райони безпосередньо прикривалися міцними військовими контингентами на чолі з дуксами³. В цілому ж, відразу після приходу Діоклетіана до влади стає зрозумілим переміщення військово-політичного та соціально-економічного центру імперії із Заходу на Схід. Місто Рим втрачає своє колишнє значення, позбувшись фактично статусу столиці світової Римської держави й офіційної резиденції правлячого імператора⁴. Створена на початку 290-х рр. політична система тетрархії яскраво демонструвала перевагу Сходу імперії над Заходом тим, що Діоклетіан – як старший із правителів Римської держави, обрав своїм місцеперебуванням саме східні провінції, з резиденцією у Нікомедії.⁵ Перетворення Сходу на повноцінний політико-економічний центр імперії зумовлював і посилення заходів щодо його обороноздатності, враховуючи безпосереднє сусідство з таким супротивником як царство Сасанідів, яке на початку 290-х рр. почало виходити з понад 20-літньої внутрішньополітичної кризи.

Так, проміжком 291–293 рр. датується остаточна поразка Хормізда у боротьбі з Варахраном II, що зумовило настання періоду відносного спокою на східних

¹ Малала. II, 40; Банников А. В. Военные реформы Диоклетиана // Античное государство. Политические отношения и государственные формы в античном мире. Сборник научных статей / Под ред. Э. Д. Фролова. СПб., 2002. С. 175; Syväanne I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 118.

² Банников А. В. Указ. соч. С. 175.

³ Малала. II, 40.

⁴ Сергеев И. П. Государственные учреждения древних римлян: поздняя Республика и ранняя Империя. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. С. 89–90.

⁵ Князький И. О. Император Диоклетиан и конец античного мира. Государственные и правовые реформы начала Домината. М., 1999. С. 91.

кордонах Іраншахру¹. У той же час смерть Варахрана II і сходження на престол його сина Варахрана III створило сприятливі умови для Нарсе висунути власні претензії на сасанідський престол. Небезпека з боку Риму, яка тяжіла над прикордонними сатрапіями протягом усіх 280-х рр., зумовила підтримку їхніми правителями Нарсе, який увесь час виступав єдиним бастионом персів проти загрози із Заходу². Не менш важливим здобутком сина Шапура став перехід на його бік вищого зороастрійського духовенства на чолі з самим Картіром³. Об'єднана коаліція західних сатрапів зуміла нанести рішучої поразки прихильникам малолітнього Варахрана III, що дозволило Нарсе посісти іранський престол⁴. Протягом періоду внутрішньополітичної кризи у країні 270-х – початку 290-х рр. із нащадків Шапура Великого зуміла вижити лише єдина гілка його сина Нарсе⁵, що дозволило новому шахиншаху укріпити своє положення усередині держави, не турбуючись при цьому про можливість чергових намагань узурпації влади з боку власної рідні, оскільки остання майже у повному складі була знищена у буремні роки смути.

Доволі цікаво виглядає питання ставлення Діоклетіана до подій у Іраншахрі початку 290-х рр. Так, А. Арутюнян стверджує, що Нарсе, утвердившись на престолі у Ктезифоні, вже у 293 р. провів певні переговори з римлянами, головним наслідком яких стала угода про обмін територіями між підвладною Тілідату Вірменією та Іраном: так перси поступалися підконтрольними їм східновірменськими землями, отримуючи натомість більш важливі у стратегічному плані п'ять затигрських областей⁶. Своєрідною компенсацією для римлян за передачу вказаних територій стало визнання Нарсе Тілідата, як повноцінного царя усієї Великої Вірменії⁷. На мою думку, немає жодних

¹ Луконин В. Г. Иран в III веке... С. 60–61.

² Там же. С. 66.

³ Там же.

⁴ Агафангел. IV, 25.

⁵ Дашков С. Б. Указ. соч. С. 92.

⁶ Арутюнян А. Ж. Древняя Армения между Восточным Средиземноморьем и Ираном... С. 331.

⁷ Там же. С. 331–332.

серйозних приводів говорити про подібні суттєві територіальні зміни у Закавказзі, тим більше, що навряд чи римляни протягом початку 290-х рр. переймалися справою перерозподілу земель між Нарсе і Тірідатом, а також титулатурою останнього, враховуючи напружене становище у Єгипті¹. Цілком логічною можна вважати вірогідність наявності певних домовленостей безпосередньо між Тірідатом та Нарсе. Майбутній шахиншах дійсно міг здійснити певні територіальні поступки (однак не такого широкого масштабу, як демонструє А. Арутюнян), а також визнати новий титул Тірідата, за що останній гарантував Нарсе безпечний тил на час його протистояння з Варахраном III. У той же час, як справедливо відмічають дослідники, новий іранський шахиншах не збирався визнавати у довгостроковій перспективі поступки у вірменському питанні, оскільки стабілізація внутрішнього положення Іраншахру давало йому можливість, вперше з початку 260-х рр., розпочати активну агресивну політику на Заході, спрямовану як проти Вірменії, так і проти Риму в цілому.

Таким чином, протягом 280-х – початку 290-х рр. складне внутрішнє положення, а також зовнішні проблеми не давали змогу Риму та Іраншахру досягти абсолютної переваги у справі здобуття абсолютної гегемонії у Передній Азії. Своєрідними компромісами між Римом та Іраном, а також між останнім та тірідатівською Вірменією стали угоди/домовленості 287 і 293 рр., які, зберігаючи в цілому статус кво в регіоні, давали ряд окремих переваг Римській імперії, якій вдалося досягти визнання перською стороною влади римського ставленика у західній частині Вірменії. Однак, подібний стан справ не міг бути довговічним, а тому у найближчій перспективі очікувався черговий (і рішучий) раунд протистояння Риму з Іраном за домінування в регіоні.

¹ Малала. II, 41.

4.2. Римсько-перська війна 296–298 рр.

Початок нового римсько-перського протистояння є дискусійним питанням, оскільки у сучасній історіографії існує декілька ймовірних дат. Так, традиційно початок нової війни датують 296 р., коли перські війська вторглися у Вірменію, а звідти у Північну Месопотамію¹. У той же час, окремі дослідники вважають, що бойові дії проти вірменського царя Тірідата III розпочалися вже відразу після приходу Нарсе до влади протягом 293–294 рр., а у 294–295 рр. розпочинається пряме протистояння з Римом, яке на перших порах розвивалося успішно для імперії, що дало змогу римським імператором прийняти титули *Persicus maximus*². На мою думку, навряд чи Нарсе міг розпочати кампанію на Заході одразу ж після свого воцаріння, оскільки йому був потрібен певний час для утвердження власної влади в Ірані, окрім того навряд чи б розгром Тірідата був настільки легким. Більше того, основна частина римської східної армії перебувала на той час у Єгипті, що викликає логічне запитання: якими саме силами Цезарю Галерію вдалося завдати перській армії ряд поразок? Розпочати активні бойові дії проти загарбників Галерій міг лише після прибуття Діоклетіана з основною частиною війська у Сирію у 296 р.³ Отримавши підкріплення, Галерій дійсно міг одержати окремі перемоги у Сирії⁴, перед тим як зазнав нищівної поразки поблизу Карр у 297 р.⁵ Таким чином, можна зробити висновок, що перший період війни пройшов під безсумнівною перською перевагою, оскільки Нарсе вдалося окупувати значну частину Вірменії (відтіснивши Тірідата далеко на Захід?), перенести бойові дії у Верхню Месопотамію та завдати тут серйозної поразки римській армії.

¹ Frye R. N. *The Political History of Iran...* P. 130; Дмитриев В. А. «Всадники в сверкающей броне»... С. 181.

² Syväanne I., Maksymiuk K. *Op. cit.* P. 123.

³ Малала. II, 38.

⁴ Орозий. VII, 25, 9.

⁵ Евтропий. IX, 24; Аврелий Виктор. XXXIX, 34; Орозий. VII, 25, 9.

Подальший хід подій можна реконструювати наступним чином. Окупувавши окремі райони Північної Месопотамії, Нарсе не зумів продовжити наступ углиб римських володінь у Сирії, вочевидь ключову роль у цьому зіграла нова оборонна лінія *Strata Diocletiana*, захисні форти якої, маючи навіть невеликі залоги, зуміли зупинити перський прорив. Неможливість здійснити вторгнення у римські володіння по прямому маршруту і зумовило перенесення бойових дій на територію Вірменії, через яку Нарсе, вочевидь, планував розпочати наступ у Каппадокію.

Розгромлений Галерій мусив поповнити свою армію військовими контингентами з дунайських провінцій¹. І оскільки прямий шлях в Сирію був для Нарсе закритий, Галерій перекрив єдину альтернативу для перського проникнення у римські володіння – Малу Вірменію². Саме у цій місцевості, несприятливій для важких перських катафрактаріїв, а також нівелюючій загальну чисельну перевагу армії Нарсе, Галерію вдалося нанести супротивнику рішучу поразку (298 р.)³. Поразка персів, вочевидь, мала катастрофічний характер. Нарсе був змушений рятуватися втечею назад у Месопотамію, у той час як його кавказькі союзники/підлеглі (передовсім ібери) поспішили визнати зверхність римлян⁴. Успішний наступ Галерія продовжився: одержавши ще декілька перемог, його армія вступила у Нижню Месопотамію, що змусило Нарсе шукати шляхи примирення з Римом⁵.

Хід римсько-перських переговорів відомий нам, в першу чергу, завдяки повідомленню Петра Патрикія. Так, згідно даних візантійського дипломата, римський посол Сікорій Проб представив перській стороні наступні умови мирної угоди між обома державами: перси мусили поступитися п'ятьма прикордонними з Вірменією областями у верхів'ях Тигру (Інтеленою,

¹ Евтропий. IX, 25.

² Фавстос Бузанд. III, 21.

³ Евтропий. IX, 25; Аврелий Виктор. XXXIX, 34–35; Лактанций. IX, 6–7.

⁴ Евтропий. IX, 25; Syv     I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 125.

⁵ Агафангел. I, 123; Syv     I., Maksymiuk K. Op. cit. P. 125.

Софеною, Арзаненою, Кордуеною та Забдіценою), який ставав офіційним кордоном, розділяючим сфери впливу двох імперій; царі Вірменії та Іберії визнавали римський протекторат; Нізібіс визнався єдиним пунктом торгових операцій між Римом та Іраном¹. Повний військовий розгром та неможливість продовження боротьби з римлянами зумовили прийняття Нарсе усіх умов, представленого йому плану мирної угоди.

Політичне значення закріплених у Нізібіському мирному договорі 298 р. домовленостей важко переоцінити. Включення притигрських областей до складу царства Тірідата означало перехід під римський контроль усього північного фасу Месопотамії, що убезпечувало Рим від можливих агресивних дій Сасанідів у майбутньому, як у напрямку Верхнього Межиріччя-Сирії, так і Вірменії-Закавказзя. Окрім того, римська сторона забезпечувала собі чималі економічні дивіденди, поставивши під свій контроль левову частку іранського товарообороту із Заходом, визначивши єдиним можливим транзитним пунктом підконтрольний імперії Нізібіс². Відновлення римського протекторату над іберами дозволяло поставити під свій контроль і кавказькі проходи, убезпечуючи імперію від загрозливих вторгнень номадів з територій Північного Причорномор'я та Приазов'я. Відчутною була й ідеологічна складова укладеного миру. Обидва Августі (Діоклетіан та Максиміан), як і їх помічники Цезарі (Галерій та Констанцій Хлор) отримали цілий ряд почесних титулів: *Persicus Maximus*³, *Medicus Maximus*⁴, *Adiabenicus Maximus*⁵, Ἀρμενικὸς μέγιστος⁶ та Ἰβηρικὸς μέγιστος⁷, що сприяло укріпленню престижу нової політичної системи – домінації. У той же час, серйозно похитнувся авторитет шахиншаха Нарсе, який протягом декількох років втратив усі перські військові

¹ Petrus Patricius. Frag. 14.

² Дмитриев В. А. «Всадники в сверкающей броне»... С. 183.

³ CIL. III, 615; 6151; VI, 1137; IGR. I, 1291.

⁴ AE. 1973, 526a; 1961, 240.

⁵ Ibid.

⁶ IGR. I, 1291, 25.

⁷ Ibid. I, 1291, 21–22.

надбання на Заході, досягнуті зусиллями Ардашира Папакана і Шапура Великого. Ослаблена внутрішньополітичними потрясіннями 260-х – початку 290-х рр. держава, на рубежі III і IV ст. втратила і свою військову могутність. Натомість, Римська імперія, остаточно подолавши у першій половині 280-х рр. основні прояви кризи, на кінець III ст. зуміла повернути свою зовнішньополітичну міць, закріпивши своє домінування у Передній Азії на найближчу пару десятиріч.

Таким чином, проміжок з середини 280-х до початку 290-х рр. став періодом поступової стабілізації внутрішньополітичного становища у Римській імперії та Іраншахрі, а укладені у 287 і 293 рр. взаємоугоди між Римом, Вірменією та Іраном фіксували існуючий статус кво, з окремими важливими поступками персів у вірменському питанні. Ці домовленості мали умовний характер, оскільки було зрозуміло, що вихід із внутрішньополітичної кризи обох держав готував ґрунт до початку нового етапу активного протистояння між ними за домінування у Передній Азії.

Війна, яка розпочалася на рубежі 295/296 рр., на перших порах розвивалася успішно для Іраншахру, якому вдалося відновити свої позиції у Вірменії, однак проведений Нарсе наступ 298 р. завершився цілковитим фіаско, що зумовило підписання перською стороною не вигідного Нізібіського мирного договору, який фіксував зміни у розстановці сил у Передній Азії на користь Риму, що зумовило встановлення беззаперечної гегемонії останнього в регіоні протягом наступних декількох десятиріч.

ВИСНОВКИ

З моменту остаточного утвердження своєї влади в Ірані представники династії Сасанідів взялися активно впроваджувати у життя власну зовнішньополітичну програму, яка за багатьма рисами представляла собою продовження традиційної політики Аршакідів. Західний вектор зовнішньополітичної концепції Сасанідів передбачав поширення їх впливу на територію Вірменії та Закавказзя, опанування прибережними районами Аравійського півострову та встановлення перської влади у порубіжних з Римом північномесопотамських містах. Реалізація поставленої мети дозволяла Сасанідам утвердити своє домінування у Передній Азії та зайняти вигідні стратегічні позиції, які з одного боку дозволяли регулярно спустошувати римські володіння у Сирії та Малій Азії, а з іншого боку – успішно протистояти аналогічним агресивним діям з боку свого основного суперника на Заході. Опанування вказаною лінією ставило під абсолютний перський контроль і торгове сполучення Риму з країнами Сходу.

В свою чергу, Рим прагнув зберегти традиційний статус кво в регіоні, який склався на початок III ст., а саме: забезпечення власного контролю над Північною Месопотамією та збереження впливу над Вірменським царством і народами Кавказу, що убезпечувало територію імперії як від перської агресії, так і від набігів номадів з території Північного Причорномор'я та Приазов'я. Головним засобом для стримування Ірану була організація традиційних каральних експедицій на південний схід – у Нижню Месопотамію, спустошення політико-економічних центрів якої надовго мало позбавити суперника намірів щодо ведення активної зовнішньої політики, спрямованої проти Риму.

Проведений аналіз римсько-іранських взаємовідносин у III ст. дав мені змогу виділити чотири основні етапи їх розвитку у вказаний проміжок часу:

1. 224–233 рр.: перша спроба сасанідської агресії на Заході, збереження традиційного статусу кво в регіоні;
2. 233 – початок 260-х рр.: абсолютна перська гегемонія у Передній Азії;
3. Початок 260-х – 283 рр.: стабілізація положення у регіоні, що було пов'язано з послабленням сасанідських позицій у Передній Азії через ускладнення обстановки на східних кордонах Іраншахру та боротьбою Риму проти Пальміри за збереження своєї влади у східних провінціях й необхідністю остаточної ліквідації наслідків кризи III ст.;
4. 283–298 рр.: активізація збройного протистояння між Римом та Іраншахром, встановлення абсолютної римської гегемонії у Передній Азії, закріпленої Нізібіським мирним договором.

Боротьба з сасанідською агресією у III ст. в значній мірі посприяла еволюції римської оборонної мережі на східних кордонах імперії. Традиційна лімесна система, заснована Септимієм Севером у Верхній Месопотамії, яка базувалася на окремих містах-фортецях, зайнятих гарнізонами зі складу місцевих легіонів, не виправдала себе у новій військовій обстановці, результатом чого стали регулярні прориви персів углиб римських володінь в Сирії, Каппадокії та Малої Азії. Тривалий час через складну політичну обстановку у країні римські імператори не мали змоги удосконалити оборонну мережу на Сході. Це завдання вдалося виконати тільки імператора Діоклетіану, який звів вздовж кордону між Сирією та Месопотамією нову лінію *Strata Diocletiana*, яка стала своєрідним другим ешелonom римської оборонної мережі, прикривши римські володіння у Азії з південного сходу. Побудована на основі використання численних невеликих фортів, які з легкістю могли утримуватися нечисленними залогами, нова лінія успішно довела свою ефективність у ході римсько-перської війни 296–298 рр.

Вагому роль у процесі розгортання та ходу римсько-сасанідського протистояння відігравали порубіжні з ними держави та народи. У III ст. дещо зменшилася роль традиційних римських союзників на Кавказі іберів та албанів,

які залишалися фактично осторонь від глобального протистояння двох «наддержав». У той же час, суттєво зросла роль Вірменського царства, яке перетворилося на фактичну третю сторону конфлікту (союзну Риму), яка у окремі періоди вела свою власну політику по відношенню до сасанідського Ірану. Серйозно зріс вплив на геополітичну обстановку у Передній Азії і середньоазійських племен Сакастану, Керману та Хорезму, активна боротьба яких проти перської експансії суттєво вплинула на політику Сасанідів на Заході впродовж першої половини 260-х – початку 290-х рр.

Хід римсько-перського протистояння у III ст. набув широкого висвітлення у політичній пропаганді обох сторін. Характерним прикладом відображення власних успіхів/здобутків на Сході римськими імператорами стало прийняття останніми різноманітних титулів, які дійшли до нас завдяки численному нумізматичному та епіграфічному матеріалам. Окрім реальних військових чи дипломатичних здобутків прийнята титулатура суттєво гіперболізувала незначні досягнення, або взагалі дозволяла репрезентувати невдачу чи поразку як власну перемогу, що відігравало колосальну роль у політичній пропаганді цілого ряду правлячих імператорів, направлених на посилення власного престижу та влади, що було запорукою політичного виживання у буремні роки внутрішніх смут періоду кризи III ст.

Аналогічний процес відбувався і у Сасанідів, набувши дещо інших форм. Так, слідуючи ахеменідським традиціям, сасанідські шахиншахи увіковічували свої зовнішньополітичні здобутки у вигляді монументальних рельєфних зображень, найяскравішими з яких був цілий ряд монументів, присвячених військовим перемогам Шапура Великого над Римом. Іншим засобом відображення царської пропаганди стали офіційні написи, які були своєрідним переліком досягнень правлячого монарха. Підкреслення військових здобутків у боротьбі з Римом було доволі важливим інструментом підняття престижу нової правлячої династії.

Римсько-перське протистояння у III ст. мало вирішальне значення для подальшого розвитку міжнародних відносин у Передній Азії. У період III ст. виразно оформилися основні зовнішньополітичні цілі обох сторін, домінуючі напрямки їх політики, методи та прийоми збройної боротьби та дипломатичних переговорів. Суперництво Риму та Іраншахру на рубежі епох античності та середніх віків (з усім накопиченим військово-дипломатичним інструментарієм) плавно перетік у візантійсько-перське протистояння, яке стало лейтмотивом розвитку геополітичного становища в регіоні протягом майже усього раннього середньовіччя до початку арабських завоювань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Авторы жизнеописаний Августов // Властелины Рима: Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / Пер. с лат. С. П. Кондратьева. Под ред. А. И. Доватура. СПб.: Алетейя, 2001. 384 с.
2. Аврелий Виктор. О Цезарях / Пер. с лат. В. С. Соколова // ВДИ. 1963. № 4. С. 215–257.
3. Агатангелос. История Армении / Пер. с древнеарм., вступ. статья, и коммент. К. С. Тер-Давтян, С. С. Аревшатяна. Ереван: Наири, 2004. 336 с.
4. Агафий Миринейский. О царствовании Юстиниана / Пер. с древнегреч. М.: Арктос–Вика-пресс, 1996. 256 с.
5. Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского, А. И. Сонни. Под ред. Л. Ю. Лукомского. СПб.: Алетейя, 1994. 558 с.
6. Анонимный продолжатель Диона Кассия // Симпосий Συμπόσιον
URL: <http://simposium.ru/ru/node/13003> (дата звернення: 12.03.2021)
7. Геродиан. История императорской власти после Марка / Пер. с лат. А. И. Доватура, Н. М. Ботвинника, А. К. Гаврилова, В. С. Дурова, Ю. К. Поплинского, М. В. Скржинской, Н. В. Шебалина. М.: Алетейя, 1995. 280 с.
8. Дион Кассий. Римская история. Книги LXIV–LXXX / Пер. с древнегреч., под ред., коммент. и статья А. В. Махлаюка. СПб.: Нестор-История, 2011. 456 с.
9. Евагрий Схоластик. Церковная история. Книги I–VI / Пер. с греч. И. В. Кривушина. Отв. ред. Е. С. Кривушина. СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2010. 672 с.
10. Евтропий. Краткая история от основания города // Римские историки IV века / Пер. с лат. Е. В. Дарка, В. С. Соколова. М.: РОССПЭН, 1997. С. 7–73.
11. Зосим. Новая история / Пер., коммент., указатели Н. И. Болгова. Белгород: Изд-во БелГУ, 2010. 344 с.

- 12.Иоанн Малала. Хронография. Книги VII–XII // Мир поздней античности. Документы и материалы. Вып. 7 / Пер. с древнегреч. Отв. ред. Н. Н. Болгов. Белгород: НИУ БелГУ, 2016. 100 с.
- 13.Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Пер. с лат. Е. Ч. Скржинской. Отв. ред. Е. А. Косминский. М.: Изд-во восточной лит-ры, 1960. 436 с.
- 14.Книга деяний Ардашира сына Папака / Транскрипция текста, пер. со среднеперсидского, введение, коммент., глоссарий О. М. Чунаковой. Отв. ред. А. Г. Периханян. М.: Наука, 1987. 163 с.
- 15.Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. с греч. Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. М.: Наука, 1991. 497 с.
- 16.Лактанций. О смерти гонителей // Лактанций. О творение Божию. О гневе Божию. О смерти гонителей. Эпитомы Божественных установлений / Пер. с лат. В. М. Тюленева. СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2007. С. 124–172.
- 17.Латинские панегирики / Пер. с лат. И. Ю. Шабага // ВДИ. 1996. № 3. С. 210–221.
- 18.Леонтий Мровелли. Жизнь картлийских царей // Мровелли Л. Жизнь картлийских царей. Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана / Пер. с древнегрузинского Г. В. Цулая. Отв. ред. Г. С. Мамулиа. М.: Наука, 1979. С. 20–39.
- 19.Моисей Хоренаци. История Армении // История Армении Моисея Хоренского / Пер. Н. О. Эмина. М., 1893. 323 с.
- 20.Орозий Павел. История против язычников. Книги I–VII / Пер. с лат. В. М. Тюленева. СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2004. 544 с.
- 21.Псевдо-Аврелий Виктор. Извлечения о жизни и нравах римских императоров / Пер. с лат. В. С. Соколова // ВДИ. 1964. № 1. С. 227–252.
- 22.Страбон. География в 17 кн. / Пер. с древнегреч. Г. А. Стратановского. Под ред. С. Л. Утченко. Л.: Наука, 1964. 944 с.
- 23.Тацит, Корнелий. Анналы // Корнелий Тацит. Сочинения в 2 т. Т. 1. Анналы. Малые произведения. Т. 2. История / Пер. с лат. Отв. ред. С. Л. Утченко. СПб.: Наука, 1993. С. 7–312.

- 24.Фавстос Бузанд. История Армении // История Армении Фавстоса Бузанда / Пер. с древнеарм. и коммент. М. А. Геворгяна. Под ред. С. Т. Еремяна. Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1953. 256 с.
- 25.Фирдоуси. Шахнаме. Т. 5. От начала царствования Искендера до начала царствования Йездгерда, сына Бехрама Гура / Пер. Ц. Б. Бану-Лахути, В. Г. Берзнева. Отв. ред. А. Н. Болдырев. М.: Наука, 1984. 391 с.
- 26.Юстин, Марк Юниан. Эпитома сочинения Помпея Трога «*Historiae Philippicae*» / Пер. с лат. А. А. Деконского, М. И. Рижского. Под ред. М. Е. Грабарь-Пассек. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. 493 с.
- 27.*Al-Tha'ālibī. Histoire des rois des Perses* / Traduit par H. Zotenberg. Paris: Imprimerie Nationale, 1900. 758 p.
28. *Baī'amī. Chronique de Abou Djafar-Mo'hammed-ben-Djarir-ben-Yezid Tabari. T. II* / Traduit par M. H. Zotenberg. Paris: Imprimerie Nationale, 1869. 552 p.
- 29.*Catalogue of the Greek coins of Arabia, Mesopotamia and Persia* / Ed. by G. F. Hill. London, 1922. 359 p.
- 30.*Corpus inscriptionum Latinarum* / Ed. Th. Mommsen et alii. Berolini: Weidmann, 1869—.
- 31.*Corpus inscriptionum semiticarum ab Academia Inscriptionum et Litterarum Humaniorum conditum atque Digestum. Pars 2. Inscriptiones Aramaicas Continens. Tomus 3. Fasc. 1.* Paris, 1951. 74 p.
- 32.*Der Kölner Mani-Kodex: Über das Werden seines Leibes* / Hrsg. von L. Koenen, C. Römer. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988. 119 S.
- 33.*Festus. Breviarium rerum gestarum populi Romani // The Breviarium of Festus. A critical edition with historical commentary* / Ed. by J. W. Eadie. London, 1967. 194 p.
- 34.*Georgii Syncelli Ecloga Chronographica* / Ed. A. A. Mosshammer. Leipzig 1984. 507 S.
- 35.*Inscriptions Graecae ad res Romanas pertinentes* / Ed. R. Cagnat, G. Lafaye. Paris, 1901—.

36. *Inscriptions grecques et latins de la Syrie. T. 4. Laodicée. Apamène. № 1243–1997. Chronologie des inscriptions datées des tomes I–IV* / Ed. L. Jalabert, R. Mousterde, C. Mondésert. Paris: P. Geuthner, 1955. 378 p.
37. *Inventaire des Inscriptions de Palmyre. Fasc. 3. La Grande Colonnade* / Ed. by J. Cantineau. Beirut: Imprimerie Catholique, 1930. 39 p.
38. *L'Année épigraphique: Revue des Publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine*. Paris: Presses Universitaires de France, 1895–.
39. *L'inscription de Kartir à la "Ka'bah de Zoroastre" (texte, traduction, commentaire)* / Ed. M. L. Chaumont // *Journal Asiatique*. 1960. Vol. 248. P. 339–380.
40. Petrus Patricius. *Historiae // Fragmenta Historicorum Graecorum*. Vol. 4 / Ed. C. Müller. Paris, 1851. P. 184–191.
41. *'Res Gestae Divi Saporis'* / Ed. and trans. by A. Maricq // *Syria*. 1958. Vol. 35. P. 245–60.
42. *Supplementum Epigraphicum Graecum* / Ed. J. J. E. Hondius. Leiden: A. W. Sijthoff, 1934–.
43. *The Chronicle of Arbela // Corpus Scriptorum Orientalium. Scriptores Syri. Tomus 200. Transl. by P. Kawerau, eng. transl. by T. Kröll. Lovanii, 1985.*
URL: <https://ru.scribd.com/document/289639148/The-Chronicle-of-Arbela> (дата звернення: 17.10.2020)
44. *The History of al-Tabari. Vol. V. The Sasanids, the Byzantines, the Lakmids, and Yemen* / Transl. by C. E. Bosworth. Ed. by I. Abbas, C. E. Bosworth, F. Rosenthal, E. K. Rowson, E. Yarshatter. New York: State University of New York Press, 1999. 458 p.
45. *The History of Zonaras. From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great* / Transl. by T. M. Banchich, E. N. Lane. London, New York: Routledge, 2009. 317 p.
46. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, AD 226–363. A Documentary History* / Compiled and ed. by M. H. Dodgeon, S. M. C. Lieu. London, New York: Routledge, 1994. 376 p.

47. The Roman Imperial Coinage. Vol. 4. Part 3 / Ed. by H. Mattingly, E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland. London: Spink and Son Ltd, 1949. 312 p.
48. The Roman Imperial Coinage. Vol. 5. Part 1 / Ed. by H. Mattingly, P. H. Webb. London: Spink and Son Ltd, 1927. 500 p.
49. Абрамзон М. Г. Осроена в римской восточной политике в I в. до н. э. – III в. н. э. // ПИФК. 2006. № 15. С. 111–119.
50. Арутюнян А. Ж. Древняя Армения между Восточным Средиземноморьем и Ираном (II в. до н. э.–III в.): динамика межгосударственных границ и административно-территориального деления: дисс. ... докт. ист. наук. Белгород, 2016. 447 с.
51. Арутюнян А. Ж. Римско-сасанидский «самый позорный» договор 244 г. и Аршакидская Армения // Иресиона. Античный мир и его наследие. 2015. Вып. IV. С. 139–145.
52. Банников А. В. Военные реформы Диоклетиана // Античное государство. Политические отношения и государственные формы в античном мире. Сборник научных статей / Под ред. Э. Д. Фролова. СПб., 2002. С. 169–174.
53. Бикерман Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность / Пер. с англ. И. М. Стеблин-Каменского. М.: Наука, 1975. 336 с.
54. Бойс М. Зороастрийцы: верования и обычаи / Пер. с англ. И. М. Стеблин-Каменского. М.: Наука, 1988. 304 с.
55. Бокщанин А. Г. Парфия и Рим. В 2 ч. Ч. 2. Система политического дуализма в Передней Азии. М.: Изд-во МГУ, 1966. 304 с.
56. Голдсуорти А. Падение Запада. Медленная смерть Римской империи / Пер. с англ. А. В. Короленкова, Е. А. Семеновой. М.: АСТ, 2014. 733 с.
57. Гуменний В. Л. Римська імперія і Парфія: Політичні та військові контакти (кінець I ст. до н. е. – початок III ст. н. е.): дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2018. 295 с.

58. Гуменний В. Л. Східне прикордоння і зовнішня політика Риму у II – на початку III ст. н. е.: стан і перспективи археологічних досліджень // Вісник ін-ту археології Львівського ун-ту. 2016. Вип. 11. С. 36–48.
59. Гуменний В. Л. Р. Eurhr. і окремі проблеми римської військової присутності на території Сирії впродовж першої половини III ст. н. е. // История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25–26 октября 2018 г.). Харьков, 2018. С. 24–27.
60. Дандо-Коллинз С. Легионы Рима. Полная история всех легионов Римской империи / Пер. с англ. Н. Ю. Живловой. М.: Центрполиграф, 2015. 639 с.
61. Дашков С. Б. Цари царей – Сасаниды. Иран в III – VII вв. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях. М.: СМИ-АЗИЯ, 2008. 352 с.
62. Дмитриев В. А. Военная разведка в сасанидском Иране: организация деятельности и источники информации // Вестник Нижегородского ун-та. 2016. № 1. С. 9–22.
63. Дмитриев В. А. Военная разведка в сасанидском Иране: способы, виды, масштабы // Вестник Нижегородского ун-та. 2016. № 3. С. 15–28.
64. Дмитриев В. А. «Всадники в сверкающей броне». Военное дело сасанидского Ирана и история римско-персидских войн. СПб.: Петербургское востоковедение, 2008. 368 с.
65. Дмитриев В. А. К истории военно-морского флота в сасанидском Иране // Вестник Нижегородского ун-та. 2017. № 4. С. 34–44.
66. Дьяков В. Н. Социальная и политическая борьба в Римской империи в середине III в. // ВДИ. 1961. № 1. С. 84–107.
67. Дьяконов М. М. Очерки истории древнего Ирана. М.: Изд-во восточной литературы, 1961. 444 с.
68. Князький И. О. Император Диоклетиан и конец античного мира. Государственные и правовые реформы начала Домината. М., 1999. 220 с.

69. Князький И. О. Этапы «великого кризиса» Римской империи в III веке // Научные революции: сущность и роль в развитии науки и техники. Сборник статей Международной научно-практической конференции (28 августа 2017 г., г. Уфа). В 2 ч. Ч. 2. Уфа: АЭТЕРНА, 2017. С. 70–72.
70. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина. В 2 т. Т. 2 / Пер. с нем. Ростов н/Д: Феникс, 1997. 512 с.
71. Луконин В. Г. Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии // ВДИ. 1969. № 2. С. 20–44.
72. Луконин В. Г. Иран в III веке. Новые материалы и опыт исторической реконструкции. М.: Наука, 1979. 175 с.
73. Луконин В. Г. Культура сасанидского Ирана. Иран в III–V вв. Очерки по истории культуры. М.: Наука, 1969. 243 с.
74. Луконин В. Г. Примечания // Фирдоуси. Шахнаме. Т. 5. От начала царствования Искендера до начала царствования Йездгерда, сына Бехрама Гура / Пер. Ц. Б. Бану-Лахути, В. Г. Берзнева. Отв. ред. А. Н. Болдырев. М.: Наука, 1984. С. 346–375.
75. Луконин В. Г. Сасанидская держава в III–V вв. // История древнего мира. Упадок древних обществ / Отв. ред. В. Д. Неронова. М.: Наука, 1982. С. 182–204.
76. Лукьянов А. О., Комлев П. А. Пальмирская держава: «особый статус» как фактор усиления римского контроля на Востоке // Язык. Культура. Коммуникации. 2016. № 1.
URL: <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/362/522> (дата звернения: 21.03.2021)
77. Массон Е. В. Новые данные по истории Парфии // ВДИ. 1950. № 3. С. 41–55.
78. Махлаюк А. В., Негин А. Е. Римские легионы. Самая полная иллюстрированная энциклопедия. М.: Яуза, Эксмо, 2018. 416 с.
URL: https://vk.com/doc35528094_470884365?hash=faa88bae543a7694de (дата звернения: 25.10.2020).

79. Мирзоев Е. Б. Сасанидский рельеф в Дарабгирде: проблемы интерпретации // Общество, государство, право. 2013. № 4.
URL: https://studylib.ru/doc/2318102/mirzoev-e.b.-sasanidskij-rel_ef-v-darabgirde-problemy (дата звернення: 04.03.2021).
80. Мирзоев Е. Б. Шапур I. Триумф над Римом. СПб.: Нестор-История, 2016. 352 с.
81. Мишин Д. Е. Государство Ардашира I Папакана и его опоры // Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история. 2009. № 2. С. 32–45.
82. Моммзен Т. История Рима. Т. 5. Провинции от Цезаря до Диоклетиана / Пер. с нем. Н. А. Машкина. М.: Изд-во иностранной литературы, 1949. 632 с.
83. Мурадова Ш. С. Ардашир – харизматический лидер? // Древний мир: История и археология: Труды Международной научной конференции «Дьяконовские чтения» кафедры истории древнего мира и средних веков им. проф. В. Ф. Семенова МПГУ (3 декабря 2016 г.) / Отв. ред. Н. И. Винокуров. М.: Изд-во МПГУ, 2017. С. 47–51.
84. Новиков С. В. Юго-Западный Иран в античное время (от Александра Македонского до Ардашира I). М.: Изд-во МГУ, 1989. 184 с.
85. Сергеев И. П. Внешнеполитический фактор в истории кризиса III века в Римской империи // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна: Історія. 2002. № 566. Вип. 34. С. 28–34.
86. Сергеев И. П. Государственные учреждения древних римлян: поздняя Республика и ранняя Империя. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. 312 с.
87. Сергеев И. П. Образ римского императора Галлиена в его жизнеописании и в историографии // Харківський історіографічний збірник. Вип. 6. Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. Харків: НМЦ СД, 2003. С. 72–75.
88. Сергеев И. П. Рим и Пальмира в III веке н. э. // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна: Історія. 2001. № 526. Вип. 33. С. 21–30.

- 89.Сергеев И. П. Римская империя в III веке. Проблемы социально-политической истории. Харьков: Майдан, 1999. 223 с.
- 90.Тарасюк Я. Перська кампанія Александра Севера // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені І. Я. Франка: Історія. 2018. С. 257–273.
- 91.Фрай Р. Наследие Ирана / Пер. с англ. В. А. Лившица, Е. В. Зеймаля. М.: Вост. лит., 2002. 463 с.
- 92.Циркин Ю. Б. «Военная анархия» в Римской империи. СПб.: Нестор-История, 2015. 472 с.
- 93.Циркин Ю. Б. История библейских стран. М.: Астрель, АСТ, Транзиткнига, 2003. 574 с.
- 94.Шавареби Э. К датировке рельефных изображений Ардашира I // Stratum plus. Археология и культурная антропология. 2012. № 4. С. 55–64.
- 95.Шифман И. Ш. Сирийское общество эпохи принципата (I–III вв. н. э.). М.: Наука, 1977. 311 с.
- 96.Alföldi A. Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus. Darmstadt, 1967. 460 S.
- 97.Alföldi A. The invasions of peoples from the Rhine to the Black Sea // C.A.H. Vol. XII. The imperial crisis and recovery, A. D. 193–324 / Ed. by S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes. Cambridge: Cambridge University Press, 1939. P. 138–164.
- 98.Aslan K. Armenia and the Armenians from the Earliest Times until the Great War (1914) / Transl. by P. Crabitès. New York: The Macmillan Company, 1920. 138 p.
- 99.Axworthy M. A History of Iran. Empire of the Mind. New York: Basic Books, 2008. 349 p.
100. Bland R. From Gordian III to the Gallic Empire (AD 238–274) // The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage / Ed. by W. E. Metcalf. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 514–537.

101. Bland R. The Coinage of Vabalathus and Zenobia from Antioch and Alexandria // *The Numismatic Chronicle*. 2011. Vol. 171. P. 133–186.
102. Börm H. Die Grenzen des Grosskönigs? Überlegungen zur arsakidisch-sasanidischen Politik gegenüber Rom // *Iberien zwischen Rom und Iran* / Hrsg. von F. Schleicher, T. Stickler, U. Hartmann. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2019. S. 99–122.
103. Brauer G. C. The Age of the Soldier Emperors: Imperial Rome, A. D. 244–284. New Jersey, 1975. 288 p.
104. Brosius M. The Persians. London; New York: Routledge, 2006. 217 p.
105. Burgersdijk D. Rome en Palmyra in de crisis van de derde eeuw n. Chr. // *Phoenix*. 2007. Vol. 53 (1). P. 5–23.
106. Campbell B. The Severan Dynasty // *CAH*. Vol. XII. The Crisis of Empire, A.D. 193–337 / Ed. by A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 1–27.
107. Canepa M. P. Sasanian Iran and the Projection of Power in Late Antique Eurasia. Competing Cosmologies and Topographies of Power // *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity. Rome, China, Iran and the Steppe, ca. 250–750* / Ed. by N. di Cosmo, M. Maas. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. P. 54–69.
108. Chaumont M. I. Armenia and Iran ii. The Pre-Islamic period // *Encyclopedia Iranica*. Vol. II / Ed. by E. Yarshater. London: Routledge & Kegan Paul, 1987. P. 418–438.
URL: <https://iranicaonline.org/articles/armenia-ii> (дата звернення: 13.03.2021)
109. Dabrowa E. P. The Parthian Kingship // *Concepts of Kingship in Antiquity* / Ed. by G. B. Lanfranchi, R. Rollinger. Padova, 2010. P. 123–134.
110. Daryaee T. Ardaxšīr and the Sasanians Rise to Power // *Anabasis. Studia Classica et Orientalia*. 2010. № 1. P. 236–255.
111. Demir M., Keçiş M. Nisibis at the border of Romans and Sasanians between the third and fifth centuries AD // *TAD*. 2017. Cilt 36 (62). S. 1–29.

112. Dignas B., Winter E. *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 347 p.
113. Drinkwater J. *Maximinus to Diocletian and the 'crisis' // CAH. Vol. XII. The Crisis of Empire, A.D. 193–337 / Ed. by A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 28–66.
114. Dyrłaga P. *Tytułatura cesarzy rzymskich a idea zwycięstw nad Partami i Persami w latach 235–284 // Prace Historyczne*. 2009. T. 136. S. 9–22.
115. Edwell P. M. *Between Rome and Persia. The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*. London, New York: Routledge, 2008. 289 p.
116. Edwell P. *Rome and Persia at War. Imperial Competition and Contact, 193–363 CE*. London, New York: Routledge, 2021. 296 p.
117. Enßlin W. *Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1949. 115 S.
118. Ertel A. B. *The Life of Severus Alexander. A thesis submitted for the degree of Master of Arts*. Vancouver: University of British Columbia, 1986. 117 p.
119. Farrokh K., Sánchez-Gracia J., Maksymiuk K. *Caucasian Albanian Warriors in the Armies of pre-Islamic Iran // Historia i Świat*. 2019. Nr. 8. P. 21–36.
120. Farrokh K. *Shadows in the Desert. Ancient Persia at War*. Oxford: Osprey Publishing, 2007. 320 p.
121. Foietta E. *The Complex System of the Fortifications of Hatra: Defence, Chronology and Secondary Functions // Aram Periodical*. 2016. Vol. 28. P. 237–263.
122. Frye R. N. *The History of Ancient Iran*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1984. 411 p.
123. Frye R. N. *The Political History of Iran under the Sasanians // The Cambridge History of Ancient Iran. Vol. 3 (1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*. Ed. by E. Yarshater. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. P. 116–180.
124. Frye R. N. *The Sassanians // CAH. Vol. XII. The Crisis of Empire, A.D. 193–337 / Ed. by A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 461–480.

125. Funke P. Die syrisch-mesopotamische Staatenwelt in vorislamischer Zeit. Zu den arabischen Macht- und Staatenbildungen an der Peripherie der antiken Großmächte im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit // Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters / Hrsg. von B. Funck. Tübingen, 1996. S. 217–238.
126. Ghirshman R. Inscription du monument de Chapour I-er a Chapour // Revue des Arts Asiatiques. 1936. Vol. X. P. 123–129.
127. Gregoratti L. Shapur I // The Encyclopedia of the Roman Army / Ed. by Y. Le Bohec. John Wiley & Sons Ltd, 2015.
URL: https://www.academia.edu/12061650/Shapur_I_in_Y_LeBohec_ed_The_Encyclopedia_of_the_Roman_Army_Chichester_Wiley_Blackwell_2015 (дата звернення: 21.03.2021)
128. Gregory Sh. Roman Military Architecture on the Eastern Frontier. In 3 vol. Vol. 2. Amsterdam: Hakkert, 1996. 457 p.
129. Hartmann U. The Rise of Sasanids and the Battle of Hormizdagan, 224 / Transl. by K. Umpfenbach // The Encyclopedia of Ancient Battles. Vol. 3. Ed. by M. Whitby, H. Sidebottom. Chichester, 2017. P. 1043–1046.
130. Hartmann U. The Third-Century “Crisis” / Transl. by K. Umpfenbach // The Encyclopedia of Ancient Battles. Vol. 3. Ed. by M. Whitby, H. Sidebottom. Chichester, 2017. P. 1047–1067.
131. Hauser S. R. Where is the Man of Hadr, who Once Built It and Taxed the Land by the Tigris and Chaboras? On the Significance of the Final Siege of Hatra // Hatra: Politics, Culture and Religion between Parthia and Rome. Proceedings of the conference held at the University of Amsterdam, 18–20 December 2009 / Ed. by L. Dirven. Stuttgart, 2013. P. 119–139.
132. Herrmann G. The Darabgerd Relief – Ardashir or Shahpur // Iran. 1969. Vol. 7. P. 63–88.
133. Herrmann G. The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur: Part 3. Bishapur I, The Investiture/Triumph of Shapur I?; Bishapur II, Triumph of Shapur I; and Sarab-i

- Bahram, Bahram II enthroned; The Rock Relief at Tang-i Qandil. Berlin, 1983. 36 p.
134. Hopkins R. V. N. The Life of Alexander Severus. London: Cambridge University Press, 1907. 302 p.
 135. Invernizzi A. Kifrin and the Euphrates Limes // Defence of Roman and Byzantine East. Proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986. Part 1 / Ed. by Ph. Freeman, D. Kennedy. Oxford, 1986. P. 357–381.
 136. Isaac B. The Limits of Empire. The Roman Army in the East. Oxford: Clarendon Press, 2000. 510 p.
 137. Jędrzejewska D. Hatra. Strategiczne znaczenie miasta i konsekwencje jego upadku // Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne. 2019. № 25. S. 9–24.
 138. Kettenhofen E. Die römisch-persischen Kriege des 3. Jahrhunderts n. Chr. nach der Inschrift Sāhpuhrs I. an der Ka' be-ye Zartošt (SKZ). Wiesbaden, 1982. 154 S.
 139. Levit-Tawil D. The Sasanian Rock Relief at Darabgird – A Re-Evaluation // Journal of Near Eastern Studies. 1992. Vol. 51. № 3. P. 161–180.
 140. Luttwak E. N. The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century CE to the Third. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2016. 276 p.
 141. Macuch M. Ardashir's Genealogy Revisited // Iran Nameh. 2014. Vol. 29 (2). P. 80–94.
 142. Maksymiuk K. Armenia w polityce Sasanidów w III w.n.e. // Acta Universitatis Wratislaviensis. Antiquitas. 2007. T. 29. S. 345–354.
 143. Maksymiuk K. Geography of Roman-Iranian Wars. Military Operations of Rome and Sasanian Iran. Siedlce, 2015. 143 p.
 144. Maksymiuk K. The Capture of Ḥaṭrā in Light of Military and Political Activities of Ardašīr I // Historia I Świat. 2017. Nr. 6. P. 89–95.

145. McHugh J. Emperor Alexander Severus: Rome's Age of Insurrection, AD 222–235. Barnsley: Pen and Sword, 2017. 352 p.
146. Nakamura B. Palmyra and the Roman East // GRBS. 1993. Vol. 34. P. 133–150.
147. Oates D. Studies in the Ancient History of Northern Iraq. Oxford: Oxford University Press, 1968. 176 p.
148. Olbrycht M. J. Dynastic Connections in the Arsacid Empire and the Origins of the House of Sāsān // The Parthian and Early Sasanian Empires: Adaptation and Expansion / Ed. by V. S. Curtis, E. Pendleton, T. Daryaei, M. Alram. Oxbow Books, 2016. P. 23–35.
149. Parker H. M. D. A History of the Roman World from A. D. 138 to 337. London: Methuen & Co., 1936. 402 p.
150. Peachin M. Roman Imperial Titulature and Chronology, A.D. 235–284. Amsterdam: J. C. Gieben Publisher, 1990. 515 p.
151. Piacentini V. F. Ardashīr I Pāpakān and the Wars against the Arabs: Working Hypothesis on the Sasanian Hold of the Gulf // Proceedings of the Seminar for Arabian Studies. 1985. Vol. 15. P. 57–77.
152. Potter D. S. Prophecy and History: A Historical Commentary on the Thirteenth Sibylline Oracle. Oxford: Oxford University Press, 1990. 443 p.
153. Ricciardi R. A. A Reconsideration of the Iconography of the Triumphal Reliefs of Shapur I. A thesis submitted for the degree of Master of Arts. Brunswick, 2003. 90 p.
154. Shahid I. Rome and the Arabs: A prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs. Washington, 1984. 193 p.
155. Shavarebi E. Roman 'Soldatenkaiser' on the Triumphal Rock Reliefs of Shāpūr I – A Reassessment // Historia I Świat. 2015. Nr. 4. P. 47–63.
156. Shahbazi A. Sh. Early Sasanians' Claim to Achaemenid Heritage // Nāme-ye Irān-e Bāstān. 2001. Vol. 1. № 1. P. 61–73.

157. Sińczak T. Pierwsza wojna Cesarstwa Rzymskiego z Persją (230–233) w świetle źródeł rzymskich // *Res Militaris*. T. 1 / Pod red. D. Waszaka. Kalisz-Oświęcim, 2013. S. 69–75.
URL: https://www.academia.edu/8851646/Pierwsza_wojna_Cesarstwa_Rzymskiego_z_Persj%C4%85_230_233_w_%C5%9Bwietle_%C5%BAr%C3%B3de%C5%82_rzymskich_w_Res_Militaris_T_I_pod_red_Damiana_Waszaka_Kalisz_O%C5%9Bwi%C4%99cim_2013_s_69_75 (дата звернення: 27.10.2020)
158. Sommer M. The Desert and the Sown. Imperial Supremacy and Local Culture in Partho-Roman Mesopotamia // *Parthica*. Incontri di Culture nel Mondo Antico. 2004. № 6. P. 235–246.
159. Strobel K. Das Imperium Romanum im “3. Jahrhundert”. Modell Einer Historischen Krise? Zur Frage Mentaler Strukturen Breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1993. 408 S.
160. Sykes P. A History of Persia. In two vol. Vol. 1. London: Macmillan and Co., 1951. 563 p.
161. Syväne I., Maksymiuk K. The Military History of the Third Century Iran. Siedlce, 2018. 148 p.
162. Syväne I. Nation and Empire Building the Iranian Way. The Case of the Sasanian Empire in the 3rd Century // *Historia i Świat*. 2018. Nr. 7. P. 71–86.
163. Townsend P. W. The Administration of Gordian III // *Yale Classical Studies*. 1934. Vol. 3. P. 59–132.
164. Vanden Berghe L. Archéologie de l’Iran ancient. Leiden, 1959. 286 p.
165. Watson A. Aurelian and the Third Century. London, New York: Routledge, 1999. 303 p.
166. Wolski J. Die Parther und ihre Beziehungen zur griechisch-römischen Kultur // *Klio*. 1983. Vol. 65. S. 137–149.
167. Wolski J. Iran und Rom. Versuch einer historischen Wertung der gegenseitigen Beziehungen // *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt: Geschichte und*

- Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Principat. Politische Geschichte. Bd. II. 9. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter & Co, 1976. S. 195–214.
168. Wolski J. Les Achéménides et les Arsacides. Contribution à l'histoire de la formation des traditions iraniennes // Syria. 1966. Vol. 43. P. 65–89.
169. Yarshater E. Were the Sasanians Heirs to the Achaemenids? // La Persia nel Medioevo. Atti del Convegno di Roma, 31 marzo – 5 aprile 1970. Roma, 1971. P. 517–531.
170. Ziegler K. H. Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Wiesbaden, 1964. 158 S.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Список публікацій автора

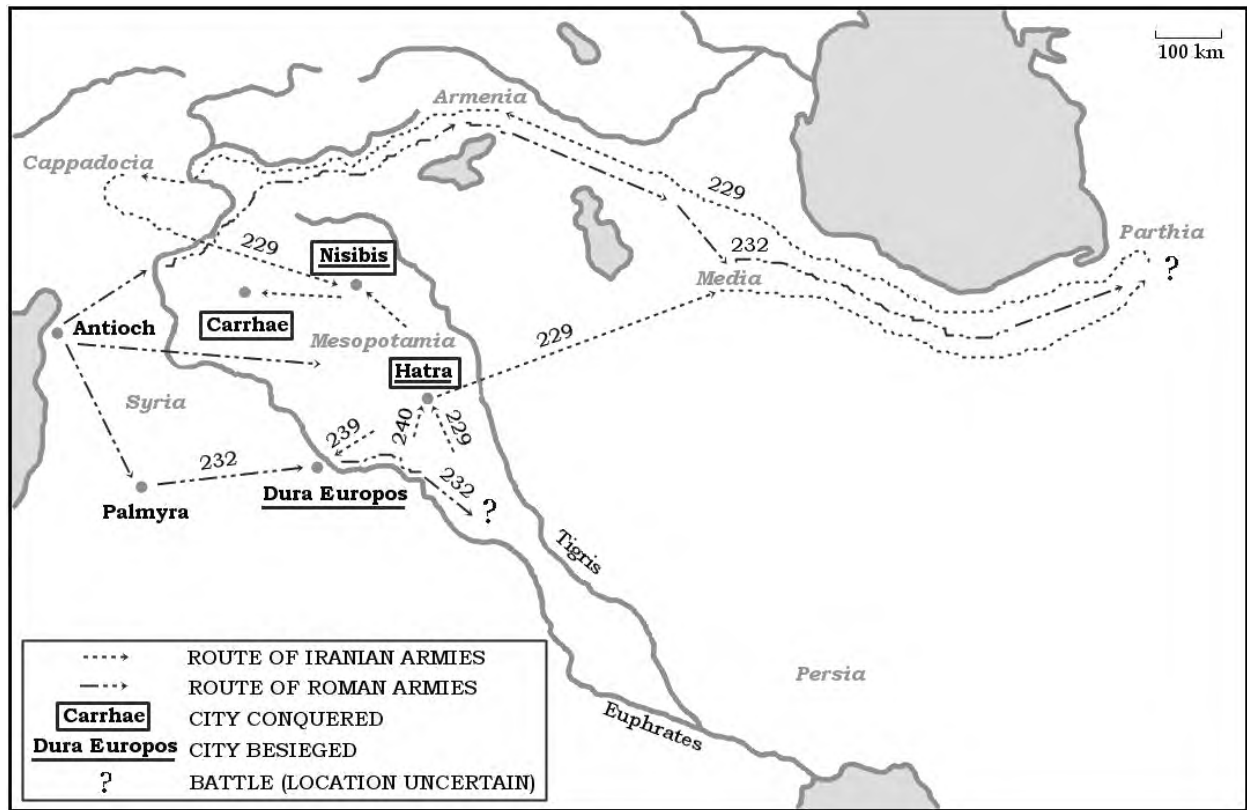
1. Строй О. О. «Автори життєписів Августів» як джерело з історії римсько-сасанідського протистояння періоду кризи III ст. // Наука сьогодення: від досліджень до стратегічних рішень. Матеріали міжнародної студентської конференції. Т. 3. (25 вересня 2020 р. м. Івано-Франківськ, Україна: Молодіжна наукова ліга). Івано-Франківськ, 2020. С. 94–97.
2. Строй О. О. Вірменський фактор у римсько-сасанідському протистоянні 230–233 рр. // Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 74-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2021 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 110–112.
3. Строй О. О. Парфянська політика Августа і Тіберія: порівняльна характеристика // Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 73-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2020 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 115–116.
4. Stroj O. O. Parthian Policy of Emperor Tiberius // Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in the 21st Century. Матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції, 28 лютого 2020 р., м. Харків. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. Р. 182–187.

Відомості про результати апробації дослідження

1. IX Всеукраїнська наукова конференція «Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledge in the 21st century», лютий 2020 р., м. Харків;
2. 73-тя Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки», квітень 2020 р., м. Харків;
3. Міжнародна студентська наукова конференція «Наука сьогодення: від досліджень до стратегічних рішень», вересень 2020 р., м. Івано-Франківськ;
4. Засідання студентського наукового гуртка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків «AD FONTES!» Аспекти зовнішньої політики Персидської імперії в період правління Ахеменідів та Сасанідів», листопад 2020 р., м. Харків;
5. Науковий семінар молодих вчених «Війни та військові протистояння у контексті античної та середньовічної епох», квітень 2021 р., м. Харків;
6. 74-та Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки», квітень 2021 р.

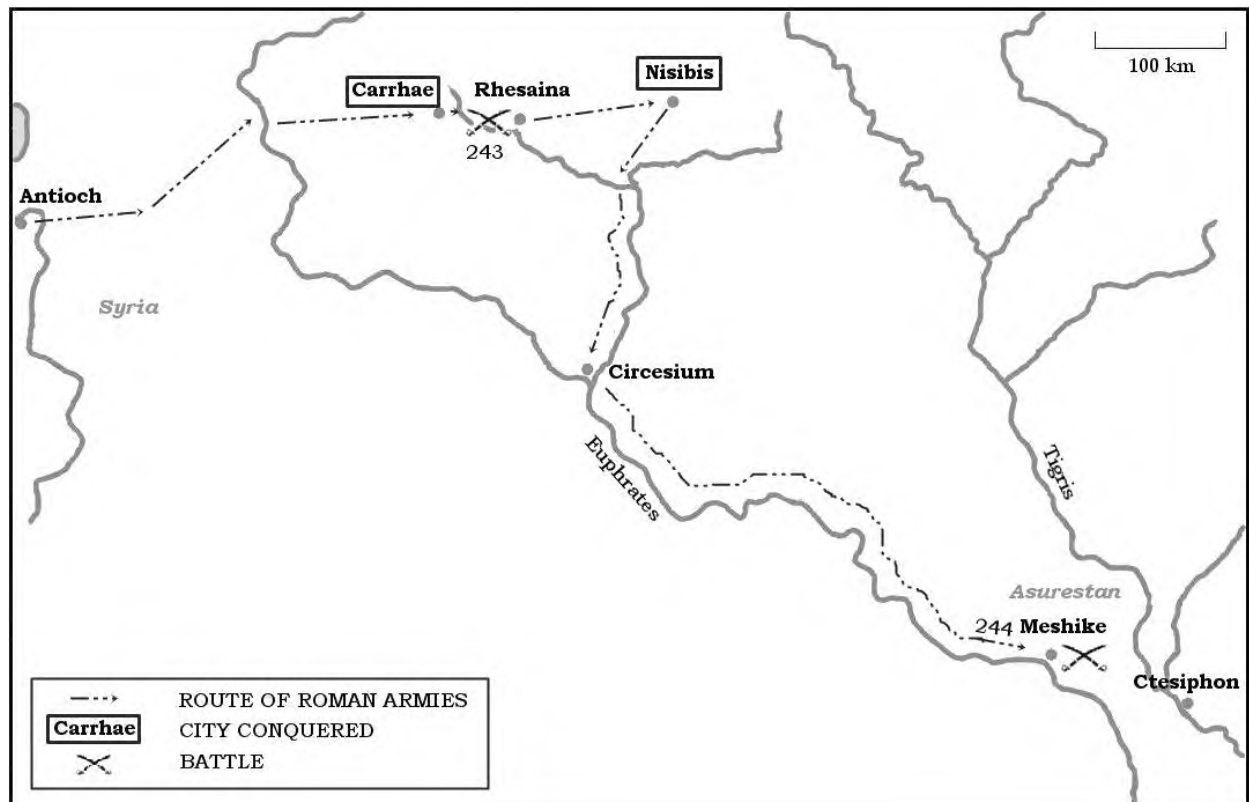
Картографічні матеріали

Бойові дії у Передній Азії протягом кінця 229–240 рр.

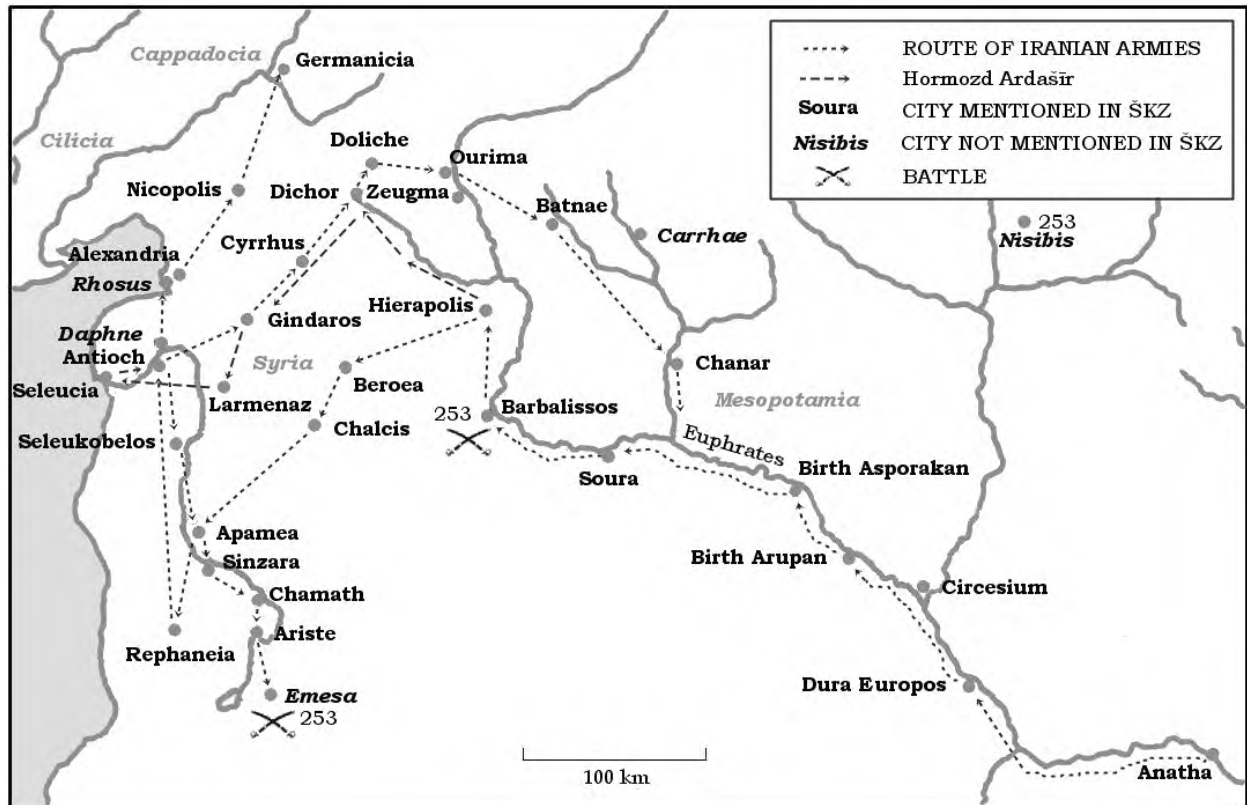
(Maksymiuk K. Geography of Roman-Iranian Wars... P. 29)

Перський похід Гордіана III (242–244 pp.)

(Maksymiuk K. Geography of Roman-Iranian Wars... P. 32)

Римсько-перська війна 253–256 pp.

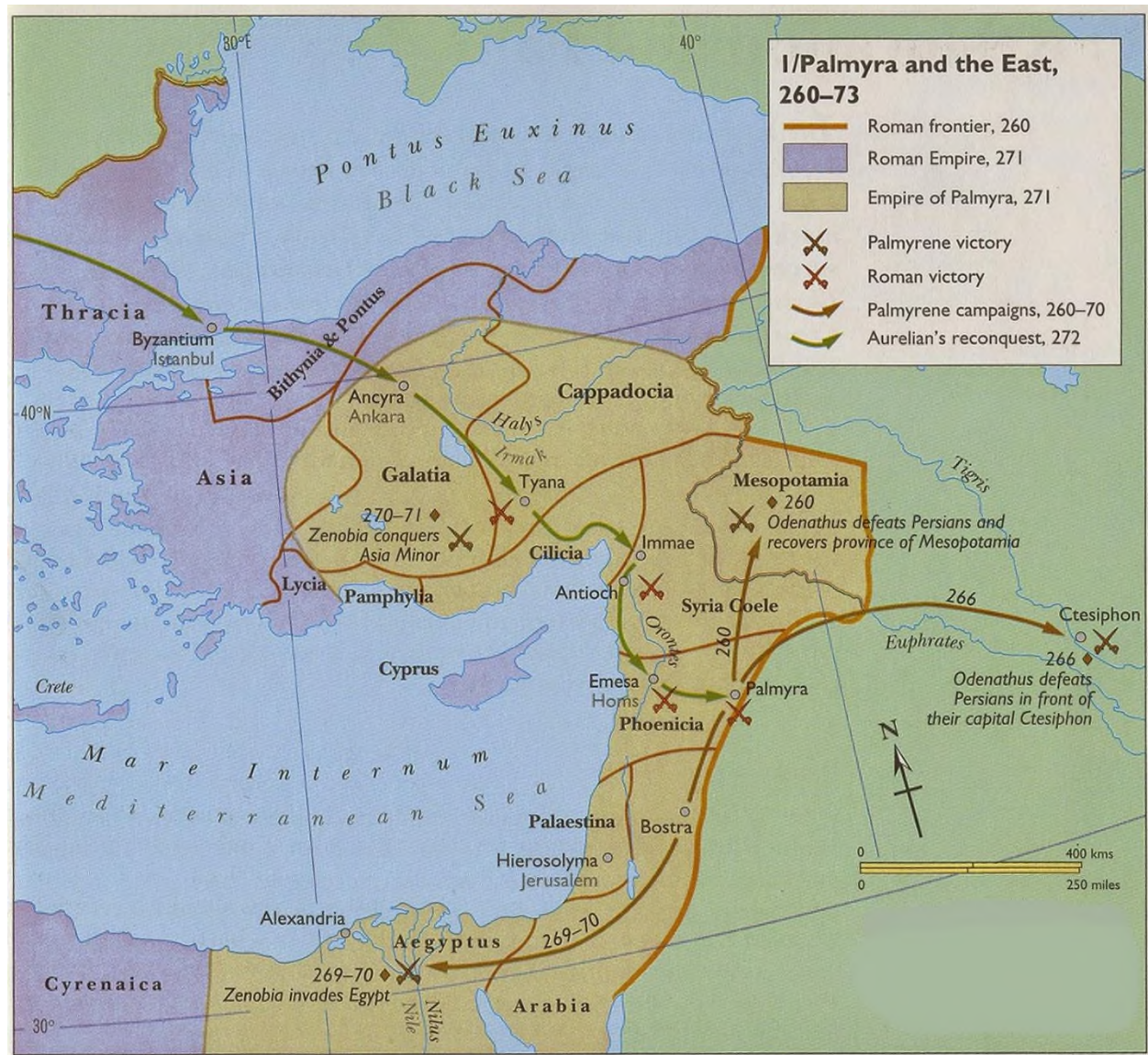
(Maksymiuk K. Geography of Roman-Iranian Wars... P. 35)

Римсько-перська війна 260–261 pp.

(Maksymiuk K. Geography of Roman-Iranian Wars... P. 40)

Пальмірська держава у 260-х – на початку 270-х рр.

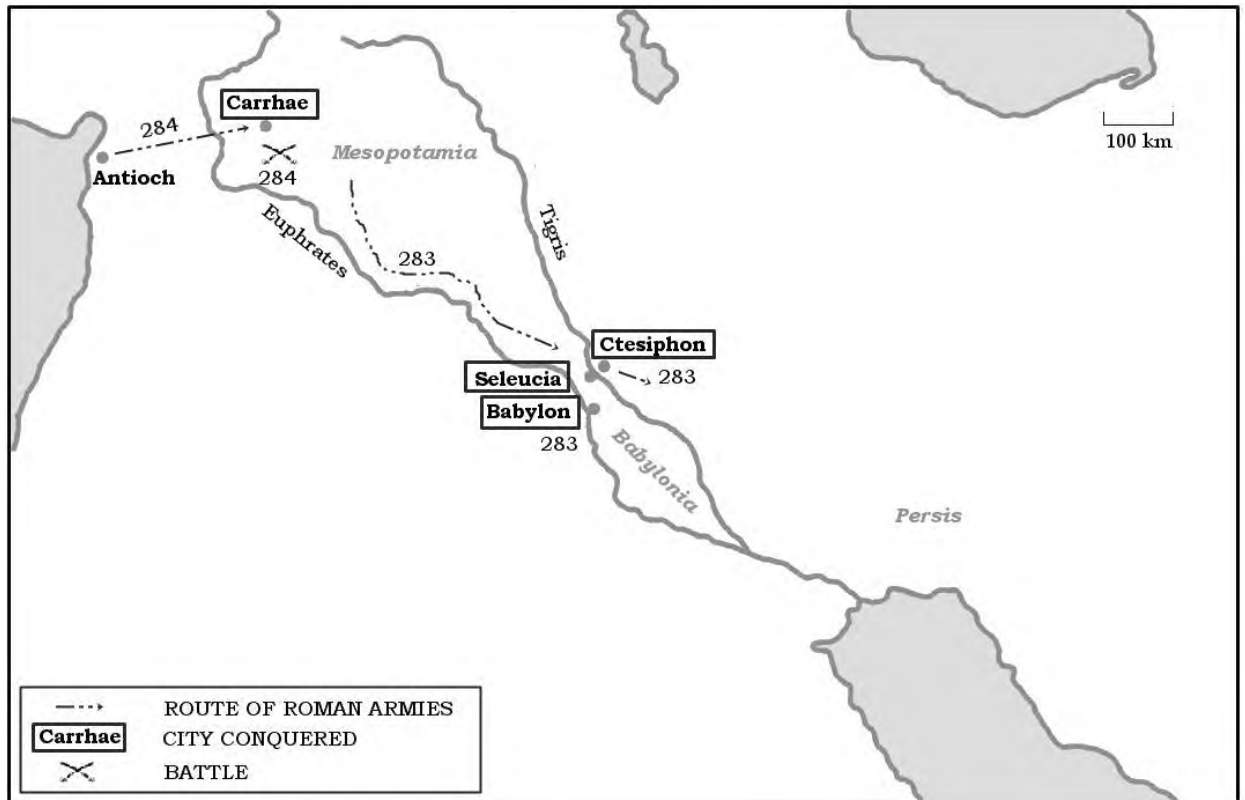

(Map of Ancient Roman Syria (Page 1) - Line.17QQ.com

URL: <https://line.17qq.com/articles/ppplndov.html> (дата звернення:

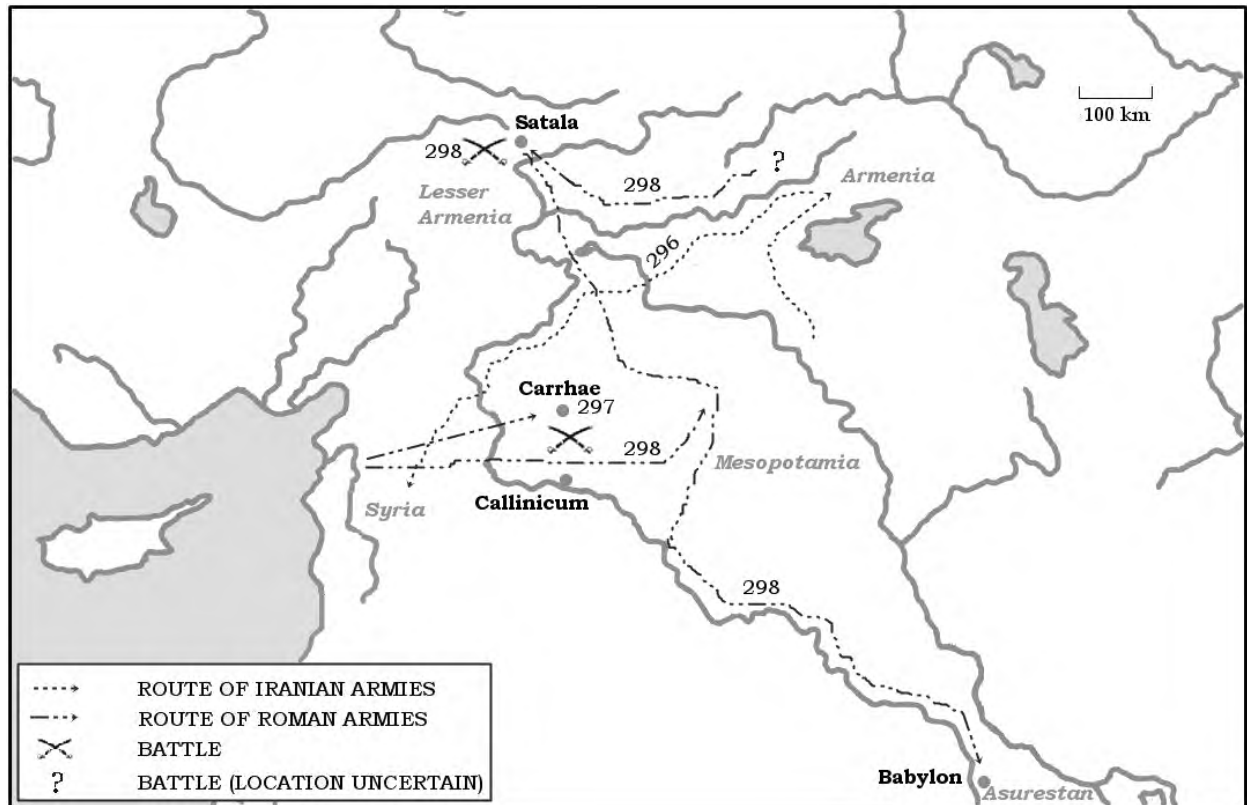
26.04.2021)

Перський похід імператорів Кара та Нумеріана (283–284 рр.)

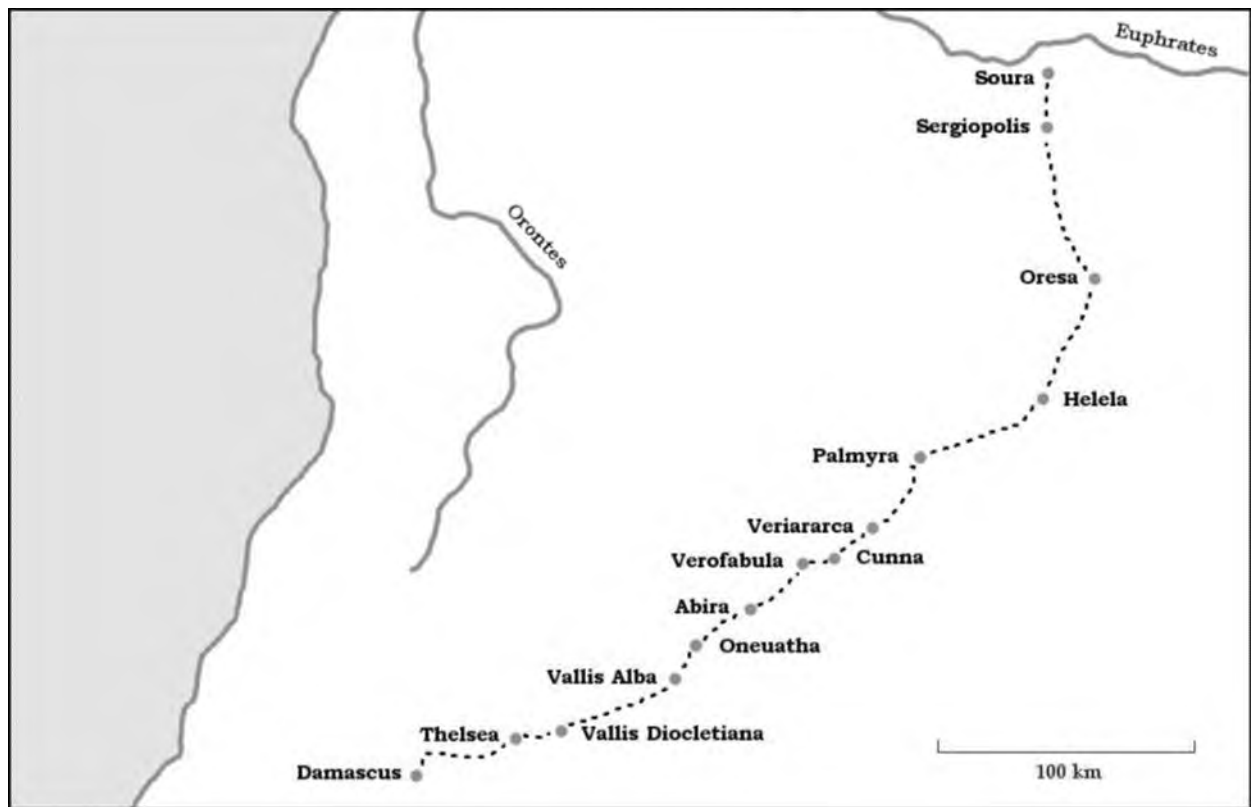
(Maksymiuk K. Geography of Roman-Iranian Wars... P. 46)

Римсько-перська війна 296–298 рр.

(Maksymiuk K. Geography of Roman-Iranian Wars... P. 48)

Strata Diocletiana

(Maksymiuk K. Geography of Roman-Iranian Wars... P. 110)

Іконографічні матеріали
Тріумфальний рельєф Шапура Великого у Дарабгірді

(Shavarebi E. Op. cit. P. 55)

Тріумфальний рельєф Шапура Великого у Бішапурі (II)

(Shavarebi E. Op. cit. P. 57)

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота присвячена дослідженню римсько-іранських взаємовідносин у III ст. У дослідженні було піднято питання військових зіткнень та дипломатичних контактів Риму та Іраншахру, їх відображення у імперській пропаганді обох сторін, вплив на хід та характер римсько-іранського протистояння порубіжних країн та народів тощо. На основі аналізу широкої джерельної бази та новітніх наукових досліджень була зроблена спроба реконструювати зовнішньополітичні концепції обох сторін, прослідкувати процес їх реалізації, визначити фактори, які тим чи іншим чином впливали на їх подальший розвиток. Виконання поставлених завдань дозволило продемонструвати еволюцію геополітичної картини Передньої Азії на рубежі античності та середньовіччя.

RESUME

The thesis is devoted to the study of the Roman-Iranian relationship in 3rd century CE. The questions of military clashes and diplomatic contacts between Rome and Īrānshahr, their display in imperial propaganda of both sides, influence of the border states and peoples on the course and character of the Roman-Iranian confrontation were affected in this research. I tried to reconstruct foreign policy concepts of both sides, track the process of their implementation, and identify factors that influenced on their further development using the large source base and the latest scientific researches. Evolution of the geopolitical picture of Near East at the turn of antiquity and the middle ages was demonstrated in this thesis.